

Dankó Imre

A vassfű (*Verbena officinalis* L.) a sárréti néphagyományban

A kultúra egészének, illetőleg egyes részeinek, az életmódnak az átalakulását nyomonkövethetjük egy-egy jelenség elterjedtségének és funkciójának változása vizsgálatával is. *Ujváry Zoltán* szerint a szokások változásvizsgálatánál abból a tényből kell kiindulnunk, hogy a szokások az emberi közösségek kialakulásával egyidejűleg alakultak ki és az emberiség története során újabb és újabb alakulásokkal, változatokkal bővültek olyannyira, hogy az emberi közösségek életét szövevényesen befonták.¹ Az utóbbi időben a változásvizsgálatokat végző tudományágak közé felsorakozott az *etnobotanika* is.² Sok-sok növénygyakorlásában, felhasználásában, a hozzáfűződő hiedelmekben, szokásokban tapasztalható változások feltárásai nagymértékben szélesítik ismereteinket az életmódra, az életmódot alakító gazdasági, társadalmi és művelődési körülményekre vonatkozóan. Így van ez egy régóta ismert, általánosan elterjedt növényünk, a *vassfű* (*Verbena officinalis* L.) esetében is. A *vassfű* elterjedtségében, felhasználásában és a hozzáfűződő hagyományokban nagy változások történtek, aminek kapcsán az egykor nagyrabecsült gyógy- és fűszernövényből, amelyhez ősidők óta sajátos, a *vassfű* megbecsülését, rangját jól jelző hiedelmek járultak és hagyományozódtak, mára alig ismert, szinte senki által sem becsült gyomnövény lett.

Minthogy kutatásaim során az a feltevés alakult ki bennem, hogy a *vassfűhöz* fűződő hagyományok az úgynevezett *vizes területeken* és környékeiken (Taktaköz, Bodrogeköz, Rétköz, Szigetköz stb.) voltak a leggazdagabbak, a *vassfűhagyományok* alakulását a Sárréten kíséreltem meg nyomonkövetni. Úgy vélem, hogy a *vassfűhöz* kapcsolódó hiedelemvilág nálunk itt volt a leggazdagabb, hogy itt éltek legtöbbször, hogy az egyes *vassfű*-motívumok innen kerültek be a szépirodalomba, például *Arany János*hoz, hogy a *vassfűhiedelmek* az innen eredő irodalmi feldolgozások révén innen származtak vissza az új népi hagyományba, például *Szűcs Sándor* írásain keresztül. Tanulmányom a *vassfűhagyományok* sárréti alakulásáról szól, több mint tízéves adat- és anyaggyűjtés alapján.

A *vassfű*, a *Magyar Nyelv Értelmező Szótára* szerint apró, lilás rózsaszínű virágú *gyógynövény*, amelyet a népi gyógyászatban felhasználnak, s amely a régi népies hiedelem szerint kinyit minden zárat és lakatot. A bemutatást két irodalmi idézettel toldja meg; Arany Jánosra (Vigyori és Kolop. „Vassfűvel kinyitunk minden zárat, békót. Az anyja hasából kilopnák a csikót”) és Gárdonyi Gézára („A *vassfű* olyan fű, hogy lehull tőle a bilincs”) hivatkozik.³ Sokkal alaposabb a *Pallas Nagy Lexikon* róla szóló szócikke. Felsorolja a *vassfű* más neveit is: *galambfű*, *galambosfű*, *hímsszaporá fű*, *lakatfű*, *szentfű*, *keserűfű*. Ter-

1 *Ujváry Zoltán*: Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban. Műveltség és Hagyomány XI. (Debrecen, 1969) 165.

2 *Szabó T. E. Attila*: A természettudományok és a néprajz határán. Kós Károly (szerk.): Népmiszereti dolgozatok 1976. (Bukarest, 1976) 36—40.

3 A *Magyar Nyelv Értelmező Szótára* VII. (Budapest, 1962) 260—261.

mészetenesen felsorolása nem teljes, ahogy majd látni fogjuk, a *vasfűnek* még több más neve is ismeretes. A *Verbena officinalis* L. az ajakosokkal rokon növény család tagja, egynyári gyökeréből kihajtott 0,3—0,5 m magas szárán alulról fölfelé egyszerűsödő, hosszúkásan tojásdad, körirajzú, hasogatott és csipkés levelekkel, karcsú vesszős virágfüzérben álló számos apró virággal, öt-metszetű kelyhéből csöve kiemelkedő, tányéralakú, lilaszín pártájában két porzó közt hosszú bibével, mely négyboltozatú makkocskát koronáz — mondja róla a *Pallas Nagy Lexikon*. Leveleitől *vassók* oldataiból szürke por csapódik le; tehát cserzősav. Ez magyarázza meg, hogy miért fokozza a *vasfű* a savanyított ugorka eltarthatóságát. Az úton-útfélen termő füvet erre a célra szedik. Babonás fű, mint szerencsefű a lővés és vágás ellen oltalmaz. Számos dél-amerikai rokona *verbéna* néven kerti virág. A székely és az olasz babona szerint az ember keze tenyerébe bevágva, kinyit minden zárat, lakatot, tehát a bűbajos erejű talizmánok sorába tartozik.⁴ Amint látjuk, a *Pallas Nagy Lexikona* mind botanikailag, mind etnobotanikailag igen alaposan írta le a *vasfüvet*, mintegy összefoglalva mindazt, amit a *vasfűről* tudni lehetett és kellett 1897-ben, Elmondta azt is, amit egy évvel korábban *Borbás Vince* jegyzett fel róla a *Néhány mesés fűvünkről* című tanulmányában.⁵ Elmondhatjuk, hogy a későbbi lexikon-szótár adatok jóval szegényesebbek, majdnem hogy a *Pallas Nagy Lexikon* redakciói. Például *Rapaics Raymund* is, a magyarság virágairól írva, csak azt mondja a *vasfűről*, hogy „... a *Verbena chamaedrifolia* (1829), amely skarlátpiros virágaival a falusi szíveket is meghódította, miután már előbb európai ősi előde, a *vasfű* (*Verbena officinalis*) az ókortól fontos varázsnövény volt”.⁶

Mielőtt a további kultúrtörténeti adatok ismertetésére térnék, szükségesnek látom, hogy a növénytan véleményét ismertessem. *Soó Rezső* nagy rendszertani munkájában először *ökológiai* szempontból határozta meg. Eszerint a *vasfű* közömbös, nitrogénkedvelő növény. Üde vagy középszáraz, tápanyagokban és bázisokban gazdag, humusz-, iszap-, agyag-, vályog-, öntés-, lösz- és homoktalajokon egyaránt megtalálható. Vagyis eléggé igénytelen s ennek megfelelően széles körben elterjedt, közönséges növény. *Cönológiai* meghatározása is ugyanezt mondja. A *vasfű* mocsári és hordalék, útszéli, üde, ártéri, taposott és kúszó gyomtársulások, nedvesebb szántók pillangós- és lenvetések, tarlók, szőlők, legelők, iszaptársulások, ritkábban láprétek, mocsárrétek, kaszálórétek, puszták, szikes rétek és tófenékek, ligeterdők, homoki tölgyesek, árkok mente növénye.⁷ *Hollós László* Kecskemét és környéke növényvilágát ismertette a *vasfűről* azt írta, hogy „főleg utak mentén, áradmányos helyeken” található.⁸ A továbbiakra nézve mind az ökológiai, mind a cönológiai meghatározásból arra kell a figyelmet felhívni, hogy a *vasfű* ezek szerint a régi *vizes világ* klasszikus helyein, így a *Sárréten* is általánosan elterjedt, egyébként mindenütt megtalálható, közönséges növény volt. Ezért érdekes és a *vasfű* elterjedtségében, ismertségében időközben bekövetkezett változást jelzi, hogy 1973-ban egy, a *Sárrét* ősi és jelenlegi növénytakaróját ismertető tanulmány már nem is említi, mit sem tud róla.⁹ *Soó Rezső* mondja még, hogy gyógynövény (*Columbariae herba*) és hogy „egykori varázsnövény”. Ugyanakkor, 1972-ben gyógynövényeink szerbeszámbaszedésekor már inkább csak múlt időben említve írták le. Eszerint a *vas-*

4 *Pallas Nagy Lexikona* XIV. Budapest, 1897. 701.

5 *Borbás Vince*: *Néhány mesés fűvünkről*, Természettudományi Közöny XXVIII. (1896) 201—204.

6 *Rapaics Raymund*: *A magyarság virágai* (Budapest, 1932).

7 *Soó Rezső*: *A magyar flóra és vegetáció rendszertani növényföldrajzi kézikönyve*. III. (Budapest, 1968) 57—58.

8 *Hollós László*: *Növényzet. Ifj. Bagi László* (szerk.): *Kecskemét múltja és jelene* I. (Kecskemét, 1896) 128.

9 *Brodogkőzy György*: *A Kis-Sárrét növénytakarója*. *Szabó Ferenc* (szerk.): *Vésztő története*. (Vésztő, 1973) 49—63.

fű (*Verbena officinalis* L.), közönséges *vasfű* vagy *uborkafű* a vasfűfélék családjába tartozó, parlagon, folyók, utak mentén termő, évelő növény. Szára 50—80 cm magas, egyenes, elágazó, merev, négyoldalú, barázdált. Levelei átellenesen állók, az alsók nyelesek, a felsők ülők, szárnyasan szeldeltek vagy háromhasábosak, a szeletek bevagdalt csipkések. Virágai kicsinyek, a száruk végén hosszú, vékony, laza füzérekben helyezkednek el. Pártájuk halványpiros, júniusban-júliusban virágzik. Gyógynövény, gyűjtendő a növény virágos, leveles hajtásának felső, legfeljebb 40 cm hosszú része. Beszáradási aránya: 4 : 1. Drogja (*Verbenae herba*) keserűanyagot, csersavat, glikozidát tartalmaz. Szagtalan, kesernyés ízű. Teája gyomor-, máj- és epebántalmak ellen használt háziszser. A háztartásban savanyúságok eltevésénél izesítőül is használják.¹⁰ Mint gyógynövény is alaposan kiment a divatból. 1732-ben még az *Antidotarium Cassoviense* fontos gyógynövényként tartotta számon a *Herb Verbenae*-t.¹¹ Hasonlóképpen nyilatkozott róla a híres, messze vidékek gyógyszerkészítését meghatározó *Torkos-féle* pozsonyi gyógyszerjegyzék is. Ez a híres jegyzék különben *Herb Verbenae* néven említette és két másik magyar nevről is szólt: *Szapura fű*, *Galamboc fű*. Német neve *Eisen Kraut*, szlovákul *Wrbinka*. Az ára felől is tájékoztat: Manipulus unus 2 denár.¹² Alig harminc évvel későbből, éppen Debrecenből, viszont már egy olyan adat ismeretes a vasfű-gyógyszernövényre vonatkozóan, ami népszerűtlenségére, a korábbi általános és gyakori felhasználással ellentétben elhanyagolására utal. Debrecenben, 1771-ben, amikor a gyógyszer-tár eladása alkalmával leltárt készítettek, a talált kevés *verbena-füvet*, mint használhatatlant kidobták. Ez a ritka fogyasztást is igazolja, mert a kelendő cikkek közül ugyanakkor tetemes mennyiséget leltároztak. (Nro. 187. Nomina Medicamentoc: Herba Verbenae. Qualitas eorum; Malae Pretium. Mendicamentor: eject.)¹³ Így lehetséges az, hogy az 1897. évi *Balogh-féle gyógyszerkönyv kommentárjából* már ki is maradt.¹⁴ Természetesen ez nem jelenti azt, hogy teljesen kimaradt volna a gyógynövények, a patikában is felhasználta és árult gyógynövények sorából és még kevésbé azt, hogy házilag nem használták. *Alberti Andor* például még 1914-ben is említette, sőt eléggé részletesen le is írta a gyógyszer-tárakban kézi eladásban szereplő gyógynövények között. Eszerint a *vasfű* „Acélfű”: Herba Verbenae. Szerte Európában, különösen annak száraz vidékein előjövő növényről, a Verbenacea *Verbena officinalis* L.-től származik. „Ma már csak elvétve használják — írja. Fejfájásnál és gyengeségnél nem különben mint a kínai tea helyettesítőjét és ennek hamisító szerét használják.”¹⁵ Ahogy látjuk, itt nem a voltaképpeni *vasfű*ről van már szó, hanem egy közeli rokonáról, amit egyébként stílusosra *acélfű*nek neveztek, bizonyára tekintettel a *vasfű*vel való közeli rokonságra és talán a *vasfű*höz fűződő ősi zártörő hiedelmekre is. Lassan-lassan, fokozatosan a gyógyszer-tárakból teljesen kikopott. *Benkő Ferenc* derecskei gyógyszerész erről így nyilatkozott: „Ötven évi pályafutásom alatt patikában sohasem találkoztam vele, se semmiféle utalással. Régen a füveket az állványzat alsóbb részén lévő fiókokban tartották, de *Verbena* feliratú fiókot soha sem láttam. Apám patikája, a derecskei *Remény Gyógyszertár* berendezése körülbelül 1870—1880-as volt, de ilyen címkéjű fiók nálunk nem volt”.¹⁶ Nyil-

10 *Rápóti Jenő—Romvári Vilmos*: Gyógyító növények. III. kiadás (Budapest, 1972) 251.

11 *Antidotarium Cassoviense* (Kaschau, 1732) Faksimile. (Gent, 1977).

12 *Justi Joannes Torkos*: Taxa Pharmaceutica Poseniensis... Pozsony, 1745.

13 Hajdú-Bihar megyei Levéltár IV. 1011/K. 4. 52. pag. — Vö.: *Benkő Ferenc*: A debreceni városi patika Kazay Sámuel idején. Acta Pharmaceutica Hungarica 1976. 307—318.

14 *Balogh Kálmán*: A magyar gyógyszerkönyv kommentárja. (Budapest, 1879).

15 *Alberti Andor*: A kézieladás gyógyszerei (Budapest, 1914).

16 *Benkő Ferenc* derecskei gyógyszerész levele 1980. ápr. 3-áról. Ezúton mondok köszönetet *Benkő Ferenc*nek sokoldalú segítségéért, felvilágosításaiért.

ván ez volt a helyzet másutt is, bár vizsgálódásaim során több-kevesebb adatot szereztem arra vonatkozóan is, hogy a múlt század 70-es, 80-as éveiben a körösladányi *Kígyó*, a biharnagybajomi *Állványi-féle*, a kétegyházi *Vörös Kereszt Gyógyszertár*, a híres gyulai *Winkler Patika*, a békéscsabai *Lőrinczy* és a Sas gyógyszertárak még tartottak és árusítottak *vasfüvet*, illetve készítettek *vasfűből* gyógyszereket, ha kiírta az orvos. A *vasfüvet* ezek a patikák gyógynövénygyűjtőktől vették.¹⁷ Különben a *vasfűvel*, mint gyógynövénnyel ma az a helyzet, hogy a *Herbária* nem termelteti és egyedül Tolna megyében vásárolja föl. Például a balmazújvárosi Herbária Telep sem. Állítólag kevés kell belőle, nincs iránta megfelelő kereslet; az egész ország igényeit kielégíti a Tolna megyei felvásárlás. A Herbária központjától kapott tájékoztatás szerint a gyógynövény-szaküzletekből teák készítéséhez, valamint uborkasavanyításhoz, főleg az úgynevezett csalamádé készítéséhez vásárolják. Kismértékben felhasználják a Herbária által készített különféle gyógyteakeverékekhez is.¹⁸ A mai „fűszerkönyv” is így tartja számon, kisebb jelentőségű, alig használt fűszernek mondja.¹⁹ Mindezzel szemben, egyrészt utalva a *Torkos-féle* pozsonyi gyógyszerjegyzék *Wrbinka* (szlovák) adatára is, a Balkánon, például Bulgáriában, a *vasfű* mindmáig ismert és általánosan használt gyógynövény, gyógyszer-alapanyag. Az 1947-ben második kiadásban kiadott bolgár gyógyszerkönyv, miután felsorolja neveit (bolgár: върбинка, върбина, върбика; német: Echtes Eisenkraut; francia: herbe de verveine; olasz: vervena; orosz: Железнак) arról irt, hogy nyáron, július—szeptemberben virágzik, hogy gyűjteni virágzása idején kell, hogy keserű anyagokat tartalmaz, nyákokat, glükozidákat, verbenalin glükozidot, hogy fanyar, keserű íze van, hogy illata nincs. Hatása: lázellenes, általános erősítő, frissítő. Felhasználása: Leveléből tinktúra készíthető (1 : 5). Ebből 3—6 csepp köhögéskor, hűlésnél, kimerültségkor, általános és ideggyengeségnél, depresszióknál, elesettségkor, anémiánál, sápadtságnál, pubertáskor, hipofízis zavaroknál, havivérzés hiányában, menstruációs kimerültségkor, vizenyőnél, ödémánál, hólyaggyulladásnál, vérvezelésnél adandó. A könyv receptmintákat is közöl.²⁰ A bolgárok a ma is használatos népi gyógyszerek közt számon tartják, gyűjtését és házi használatát ajánlják.²¹ Az, hogy a Balkánon, közelebbről Bulgáriában a *vasfű*, mint gyógyszer, illetve mint gyógyszer-alapanyag, illetve népi gyógyszer, gyógynövény jobban fennmaradt, mint nálunk, arra is mutat, hogy a *vasfű* a mediterraneumból terjedt el, a klasszikus kultúrákban ismerték fel gyógyító erejét. Ott kötődött hozzá több hiedelem, szokás; vált *szent növénnnyé*.

A füvek ismerete és használata a hazánkat is magában foglaló területen, az-

17 A körösladányi Kígyó Gyógyszertárt 1843-ban nyitották meg. Rövid időre Szeghalomra vitték. 1872-ben jött vissza Körösladányba. Nemcsak a község, hanem a környék híres, keresett gyógyszertára volt. — A biharnagybajomi gyógyszertárt 1848-ban *Állványi Károly* alapította. Ugyancsak híres patika volt. — A kétegyházi 1882-ben létesült, később Vörös Kereszt néven működött. A századfordulón széles körben ismert gyógyszertár volt. — A gyulai, 1760-ban megnyílt patika hosszú időn át a *Winkler gyógyszerész dinasztia* tagjaié volt. Az évszázados kórház mellett működő gyógyszertár mindig tág lehetőséget biztosított a népi gyógyászat, gyógynövények részére. — A népi gyógyászat, gyógynövények tekintetében a békéscsabai *Lőrinczy-féle patika* volt a leghíresebb. 1896-ban nyitotta meg *Lőrinczy László*.

18 A Herbária Vállalat balmazújvárosi telepétől, a debreceni Gyógynövényszaküzlettől, valamint a Herbária Vállalat felvásárló osztályától (Bp.) kapott felvilágosítás 1980. márc. 31-én.

19 *Romváry Vilmos*: Fűszerek könyve (V. kiadás. Budapest, 1979) 143—144.

20 *Др. Пенцо Йкошиов—Др. Петар Николов—Др. Аспарух Боциков*: Лецебни Растения. София, 1947. 446.

Itt köszönöm meg *Raskó Telbizov* nyugalmazott sumeni (Bulgária) főgyógyyszerész adatait, segítségét.

21 *Иван Исаяв—Илия Ланжев—Лео Нецев*: Билките в България и използването ѝ. София, 1977. 97-98.

az Elő-Ázsiában, a Krímbe, a Balkánon, Közép-Európában és a chatelperroni kultúrát követően a Franciaországban jelentkező aurignaci kultúrában alakulhatott ki.²² *Iliászban* már fejlett füvestudományról, gyógyfüves kezeléstről értesülünk.²³ A görög mitológia nagy tiszteletben tartotta a ligeteket, az erdők fáit, a növények nagy részét. Köztük több fűvet is, amelyeknek gyógyító erőt tulajdonítottak, amelyeket különböző erőkkel ruháztak fel, bár szerepüket a világ minden más jelenségével összhangban határozták meg. *Zeus* a teremtvények táplálásáról másként gondoskodott, az egyik fajtájának a földből sarjadó fűvet, a másoknak a fák gyümölcsét vagy a gyökereket rendelte eledelül.²⁴

A rómaiaknál pedig tudjuk, hogy a *sagmina*, azaz a Capitoliumon szedett szent fűcsomó, az eredetileg zöld ágat, gallyat jelentő *verbena*, illetve *verbenae* volt.²⁵ Az Ókori Lexikon *Liviusra* és *Pliniusra* hivatkozva azt mondja a verbenáról, hogy olyan szent fűcsomó, amelyet korábban a király, később a consul vagy a praetor parancsára egy fetialis pap gyökerestül tépett ki a Capitolium azon területéről, ahol az arx állott. Ezt a fűcsomót a gyökeréhez tapadó földdel együtt a *verbenarius* vitte magával, midőn a király vagy a consul papi testületével együtt idegen földre ment elégtételt kérni vagy hadat üzeni.²⁶ Ebben a római szokásban már érzékelhetjük a *verbena*, azaz a *vasfű* varázserejét; nyitni, megszerezni, szerencsével megindítani viszi magával a király vagy a consul. A néphagyományban a *vasfű* többféle varázsereje közül leginkább a *zármnyítás*, a *szabadítás*, áttételesen a *biztonságot*, *gazdagságot*, *boldogságot* adás ismeretes.

22 V. Childe Gordon (ford.: Szuhay-Havas Ervin): A civilizáció bölcsője (Budapest, 1959) 33.

23

„... Feleségül néki első lányát adta,
Szóke Agamédát, a ki mindenféle
Fűvet-irat ismer, tud is bánni béle.”
(*Iliász*. Fordította: Baksay Sándor. XI. ének.)

„... és a sötét vért
mosta ki langy vízzel, keserű gyökeret helyezett rá,
enyület osztót, mit szérdörzsöl kézzel: a kínját
így szüntette: a seb hegesült, vérzése elállott.”

(*Iliász*. Fordította: Devecseri Gábor. XV. ének. 845—848.)

24 A legősibb mediterrán mítoszokban természetesen nem kimondottan *vasfűről* van szó, hanem általában növényekről, a növényvilág áldásairól, a növényi termékenységről, gyógyerőről. A mediterrán mitológiákban a növényzet isteni eredetű. Áldásait élelem, felhasználható anyagok, gyógy- és varázsszerek formájában az emberek élvezik. Vannak azonban titkos, az emberek számára tilos növények is. Nem minden növény hozzáférhető az ember számára, mint például a *molü*, a fekete gyökerű, fehér virágú varázserejű növény sem, amit *Hermes* adott *Odysseusz*nak, hogy védekezze vele *Kirké* ellen. Különbben a *molühöz* ember nem juthatott hozzá, csak az istenek. Akinek adtak belőle, csodálatos képességeket is nyert vele. *Aséra* volt a héberek termékenység istennője, akit jellemzően élőfa képében tiszteltek. *Afrodité*nek pedig szent növénye volt a róza és az alma. A hettiták növényi termékenység istenét *Telipinunak* nevezték. *Aliján* a föníciaiaknál teljesítette ugyanezt az isteni feladatot. A görög *Déméter* általában a „föld áldásainak” istennője volt. A trákok a növényzet istenét *Szabaziosz* néven tisztelték. A növények isteni eredetére jó példa megemlíteni, hogy a kökörccsin a megsebesült *Adonisz* kihulló véréből lett. A gyógyítás szorosan összefüggött a növények isteni eredetével, illetve a növények ismeretével. A hettitáknál *Kamruszepe* volt a gyógyítás istennője. A görög *Aszklepión* Kheirontól sajátította el a gyógyítás tudományát. — Vö.: Szabó György: *Mediterrán mítoszok és mondák*. Mitológiai kislexikon, Bukarest, 1973. — A mediterrán kultúra elterjedésére lásd: Gordon Childe (ford.: Lengyel Lajos): *Az európai társadalom őstörténete*. Budapest, 1962. — Vö.: Trencsényi-Waldapfel Imre: *Mitológia*. VII. kiadás. Budapest, 1974. 78.

A *vasfűre* vonatkozóan: A. Dc. Gubernatis: *Mythologie des plantes*. Paris, 1878—1882. III. 367; Wilhelm Mannhardt: *Feld-und Waldkulte*. II. kiadás. Berlin, 1905. 214; *Enciclopedia Italiana*. XXXV. Róma, 1937. 145.

25 *Györkösy Alajos*: *Latin—magyar szótár*. IV. kiadás. (Budapest, 1970) 493., 590.

26 *Petz Vilmos* (szerk.): *Ókori lexikon*. II. (Budapest, 1904) 1155—1156.

A *vasfüvet* ma inkább fűszernövénynek tartjuk. *Romváry Vilmos* már idézett fűszerkönyve utal régi, még a római időkben való használatára is. Több nevét említi: *ecetfű, keserűfű, lakatfű, közönséges vasfű*. Szerinte fűszerként friss hajtásait szedik és salátát, káposztát, ugorkát, tököt, leveseket készítenek, izesítenek vele. Megemlíti azt is, hogy helyettesítheti a sót és ezért sótalan vagy sószegény diétáknál is használják.²⁷

A vasfű ismeretében és felhasználásában az utóbbi időben beállt nagy változást jól mutatja, hogy 1973-ban már gyomnövényeink között tárgyalja a botanika. *Ujvárosi Miklós* a Vasfűfélék (Verbenaceae) családjába tartozó *vasfüvet* (*Verbena officinalis* L.) éppen csak megemlíti. A családnak mintegy 800 fajtáját elsősorban a trópusokon tárgyalja és megállapítja, hogy a mérsékelt égövön kevés faja él. Nálunk tulajdonképpen csak két fajta őshonos. Közülük az egyik a *Verbena officinalis* L.²⁸ *Ujvárosi* a vasfű egykori jelentőségéről, fontos szerepéről, a hozzáfűződő gazdag hagyományokról mit sem mond. Erről a jelentőségcsökkenésről, változásról ad számot *Szabó Attila* és *Péntek János* 1976-ban kiadott etnobotanikai útmutatója is, amikor a *vasfűről* azt írták, hogy „egykor hivatalosan elismert gyógynövény volt.” Szerintük apró lila virágaival Erdélyben még ma is minden falusi út mentén, árokparton megtalálható. Kibéden még ma is gyűjtik, sarlóval vágják, árnyékban megszáritják és édesített teát készítenek belőle. Forrázatát a májbetegek használják.²⁹ A *vasfű* ismeretében és felhasználásában bekövetkezett nagy változást jellemzi, hogy *Szabó Attila* és *Péntek János* szerint a *vasfű* „egykor hivatalos” gyógynövény volt. Valóban így volt, ahogy erre már az előzőekben rá is mutattam. Most azonban más adatok felsorakoztatásával, inkább etnobotanikai vonatkozásban nézzük meg ezt a regresszív folyamatot. *Lencsés György* *Ars medicaja* (1570 körül) hivatalosan elismert, fontos gyógynövényként említi.³⁰ *Lencsés* compendiuma bizonyára merített a jóval korábbi, a XIII. század első felétől a XIV. század végéig terjedő időre utaló, a *vasfüvet* *Saparafw*-nek (szaporafű) nevező, úgynevezett *Casanate gloszákból*, amiről régi magyar gyógynövényekről értekezve *Grynaeus Tamás* és *Papp József* adtak hírt.³¹ Visszatérve *Lencsés Györgyre*, megjegyezzük, hogy *Lencsés, Varjas Béla* szerint is, korábbi forrásokból táplálkozott, végső fokon a klasszikus hagyományból.³²

Ilyen előzmények után, a magyar botanika kibontakozásakor a *vasfű*, mint régóta ismert, nagy erejű, hatásos gyógynövény jelent meg. *Méliusz Juhász Péter* *Herbáriumában*, 1578-ban, részletesen leírta *természetit, belső és külső hasznait*, s felsorolta egy sereg felhasználási módját. *Méliusz* részletező és terjedelmes leírása nemcsak azt igazolja, hogy alapos forrásokból dolgozott, hanem azt is, hogy a XVI. században a *vasfű* tényleg széleskörben ismert és használt, általánosan elterjedt, hatásosnak tartott gyógynövény volt. *Méliusz* felhasználási adatai etnobotanikai jellegűek és véleményem szerint nemcsak korábbi ismeretek összegzései, hanem a *vasfű*höz kötődő, ekkoriban gazdagodott és nálunk is elterjedt, illetve a későbbiekben kialakult hiedelmek, szokások alapjának, forrásának is tekinthetők. *Méliusz* szerint a *vasfű* „természeti: szorító, szárasztó, melegítő természetű, mert keserű. Belső hasznai: Ha a szaporafüvet (a vasfű egykori neve; *Méliusz*nál még a *galambfű, szentfű* és a *kakascimer* név is előfordul) borban főzöd, melegen iszod gyakran mindenféle belső betegség ellen

27 *Romváry* i. m. 143—144.

28 *Ujvárosi Miklós*: Gyomnövények (Budapest, 1973) 251.

29 *Szabó Attila—Péntek János*: Ezerjófű. Etnobotanikai útmutató (Bukarest, 1976) 78.

30 *Spielmann József*: Az Arc Medica. A közjó szolgálatában (Bukarest, 1977) 48—83.

31 *Grynaeus Tamás — Papp József*: Régi magyar (gyógy-) növénynevek, 15—17. század. *Historia Pharmaceutica. Comm. de Hist. Artis Medicinae. Suppl. 9—10.* (Budapest, 1977)

32 *Varjas Béla*: XVI. századi magyar orvosi könyv. (Kolozsvár, 1943) 21.

jó: májat, lépét, vesét tisztít, követ ront, mérget kiűz, sárgaságot gyógyít. Ezen haszna vizének. Külső hasznai: Ha ecetben öszvetöröd, orbáncot, tüzesdagadást megállat. Ha mézzel öszvetöröd sebet forraszt. Ha régi disznóhájjal öszvetöröd, olvasztod, igen jó az asszonyállat teste, combja, szára, hasa dagadását véle kenyed. Ha a vizével a hagymázban való fekvő embernek homlokát kened, meggyógyítja, megveszett száját, fogat a vize gyógyít. Mariscas, azaz a kövér, dagadt sülöket és egyéb varakot, fakadásokat, a vize, successa gyógyít. Igen jó a megállott vér indítására és belső betegsége. Amaz szaporafű, akit kakastarélynak hívnak, a kígyót, békát elűzi, kihajtja, ha iszod borban, ha füsteled véle, mint a Coniza, azaz a csiszárfű vagy balhafű, lásd odafel, farkas és rothadt sebet megállat a levele, ha reakötöd a kakastarét.”³³ Amint látjuk, *Méliusz* nem egyfajta, bizonyos *vasfűről*, hanem többről is beszél, más fajtákról, amik azonban a voltaképpeni *vasfűhöz* hasonlóan széles körű gyógyerővel bírtak. A *Méliusz* Herbariumát kiadó *Szabó Attila* a *vasfűhöz* fűzött megjegyzésében a mai helyzetnek megfelelően azt állapította meg, hogy „gyógynövényként ma nem tartják számon. A középkorban szent és csodálatos erejű fűnek, egyetemes hatászerű varázsszernek tartották. Ez a legendás „vasfű”, ebből született a népmesék minden lakatot nyitó füve.”³⁴ Annak ellenére, hogy előbbi, az *Ezerjófű* című etnobotanikai útmutatóban mondottal ellentétes ez a megállapítás, helyes, mert manapság a *vasfű* Erdélyben sem „hivatalos” gyógynövény, ilyen fajta használata ott is erősen csökkent.

A *vasfűről* népünk a továbbiakban is hasonlóképpen vélekedett. Gyógynövénynek tartotta, gyógyszerül használta és egyebekben is csodálatos erőt tulajdonított neki; varázsszernek hitte. Jellemző adat rávonatkozóan a XVII. századból, az ellenreformáció korából az, hogy a gályarab prédikátorokat végig kuttatták, hogy nincs-e náluk *vasfű*, amivel megszabadulhatnának. *Kocsi Csergő Bálint* írta, hogy „a reformátusok egyenként (mert azokat inkább szeretik vala kínozni) a német officérek elejükbe a tömlőcből világosabb házhoz kivitetnek és annak színe alatt, hogy olyan *vasfüvet* keresnek nállok, mellyel a békó kinyithatnék, minden köntösökből levetkeztetnek: erszényekben, a köntösöknek minden ráncában szorgalmatosan megkeresik a vasfüvet; de elveszik az ezüst és arany pénzt. Nem volt olyan folt, varrás, köpenyeken, pokrócokon, ingeken, láb- ravalójokon, csizmájokon, amelyet lefejtven a békó nyitó fűért meg ne keresték volna az ezüst pénzt. Olyan hallatlan fontos volt ez, hogy soha a tatár sem cselekedett így a rabjával.”³⁵ *Bellosics Bálint* 1900-ban, egy feltehetőleg XVIII. századi, siklósi feljegyzésben a *vasfű* érdekes, az eddigiekben nem szereplő funkciójáról adott számot. „Hogy az asszonnyal senki ne közösüljön. Végy vas fűt a mely mindenfelé hajoljon és hajtsd meg úgy, hogy a’ hegyit dugjad a’ fokában, hordozza azt nála az asszony és tegye nyelve alá, nem tehet rajta senki. De még az ura sem.”³⁶ Idézi a *vasfű* zárnyitó erejét is. „Hogy a’ kötelek le hulljanak. A’ nap követő füvet hordozd nálad, sem vassal sem lántzal sem egyéb a’ féle szerszámmal nem kötözhetnek meg sem várban nem tarthatnak meg, minden féle kép el szabadulhat. Avval a’ füvel a lakatot meg érinteni a’ patkánynak vé-

33 *Méliusz Péter*: Herbarium, Sajtó alá rendezte: Szabó Attila (Bukarest, 1979) 288—291. — Szapora fű néven szerepel Pápai Páriz Ferenc Latin—Magyar és Magyar—Latin szótárában (Lőcse, 1708).

34 Ui. 427—428. — Szaporafű, Szapora Galambotz néven szerepel a *Diószegi Sámuel—Fazekas Mihály* (féle): Magyar Fűvészkönyv(ben) melly a’ két Magyar Hazábann található növényeknek megismerésére vezet a’ Linné alkotmánya szerint (Debrecen, 1807) 338., valamint a (*Diószegi Sámuel*) Orvosi Fűvészkönyv, mint a magyar fűvész könyv’ praktika része (Debrecen, 1813) 388.

35 *Kocsi Csergő Bálint*: Kősziklán épült ház ostroma. Ford.: Bod Péter. — *Makkai László* (szerk.): A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete (Budapest, 1976) 79. — Itt köszönöm meg Szabó Lajosnak a segítségét, többek között azt, hogy erre az adatra felhívta a figyelmemet.

36 *Bellosics Bálint*: Régi babonák. Ethnographia XI. (1900) 356.

rivel ird ezt egy paripára (talán papírra) és tartsd a lakathoz: angyal, angyal, angyal.”³⁷

Magát a *vasfű* jelenlétét regisztrálták minden megjegyzés nélkül 1882-ben Hajdú megye területén, a megye növényzetének ismertetése kapcsán.³⁸ *Herman Ottó* általában, az egész Alföldön ismertnek állította.³⁹ *K. Nagy Sándor* nagyjából ugyanebben az időben az Érmellékről jelezte. Piskoltról szólva azt írta, hogy „az ordas nyurga hengerded teste és szőrös farka észre sem vehető a zárt nyitó rozsdás vasfű között.”⁴⁰ Különben *K. Nagy Sándor* az, aki a vasfűre a legtöbb és legérdekesebb észrevételt tette, méghozzá éppen bihari, közelebről sárréti vonatkozásban. Más adataival később foglalkozom.

Néprajzi irodalmunkban a *vasfűvel* kapcsolatosan összefoglaló jellegű feldolgozás mindeddig nem jelent meg. Ellenben igen sok elszórt adat, említés található rávonatkozóan a különféle szokás-, hiedelemgyűjtésekben, varázslattal kapcsolatos leírásokban. A sok szórványadat közül csak a leglényegesebbekre térek ki, azokra, amelyek együttesen, egymást kiegészítve, kerek, egész képet adnak a *vasfűről* mint varázsszerről, és közelebb visznek egy-egy adalékkal saját tárgyunkhoz, a *vasfűnek a sárréti hagyományokban betöltött szerepe megismeréséhez is*. *Ipolyi Arnold* mihológájában azt írta róla, hogy „a székely s oláh keze tenyerébe bevágva kinyit minden zárt, ha száz mérföldre volna is.”⁴¹ *Kolumbán Samu* hétfalusi csángó babonaként jegyezte fel a *vasfűről*, hogy „sok embernek olyan hatalma van, hogy előtte minden zár felnyílik, csak keressen vasfüvet s azzal érintse meg.”⁴² *Istvánffy Gyula* matyó babonaként írt róla, jól lehet nem vasfüvet említett, hanem „*vérharmatú füvet*”, ami azonban minden bizonnyal azonos a hagyományok többféle néven szereplő *vasfűvel*. A matyó néphit szerint a *vérharmatú füvel* a legerősebb zárt is fel lehet nyitni. „Olyan fű az, ha a ló a réten véletlenül hozzáér, egybe kinyílik a béklyó a lábán”, vagy ha a „záros porta” felett kétfelé szakajtják, az is rögtön föl pattan magától, de „az ilyen füvet nem igen találja magunkfajta ember”. *Istvánffy Gyula* adatai főleg Szent-Istvánról és Tardról származtak.⁴³ Egyik, 1908 körülről származó gyűjtésünk is, az Erdővidékről, Homoródmentéről *vérfűnek* mondja. Eszerint a gyűjtés szerint ezt a csodafüvet csak a boszorkányok segítségével lehet megtalálni.⁴⁴ Általánosabb azonban, hogy valami madár juttatja *vasfűhöz* az embert. *Gönczi Ferenc* Göcsejből említi, hogy a „lakatfüvet oly módon lehet szerezni, hogy a küllümadár (harkály?) fiainak odúban levő fészket fával betömik. A küllümadár lakatfüvel azt kinyitja. Már előzőleg piros ruhát dobnak a fa alá, a hová a küllü a lakatfüvet leböcsátja. Ha keszkenő nem volna ott, addig vinné míg tüzet talál s abba dobná. Akinek lakatfüve van, mindent ki tud nyitni.”⁴⁵ *Gönczi* ezt az adatot Bődében gyűjtötte s ahogy láttuk, a zárnyitó *vasfű* — nála *lakatfű* — megszerzésének egy érdekes, ugyancsak varázslatos módjával ismertet meg. *Gönczi* különben még mást is elmondott a *vasfűről*, azt például, hogy „ha munka közben a kasza az ú.n. lakatfüvet éri, rögtön leesik a nyeléről. A lakatfüvet úgy ismerhetik meg, hogy azon füveket, a melyek között lakatfüvet vél-

37 Uo.

38 *Schuk József*: A megye növényzetének ismertetése = *Varga Geiza* (szerk.): Hajdúmegye leírása. (Debrecen, 1882) 141.

39 *Herman Ottó*: A magyar pásztorok nyelvkinca (Budapest, 1914) 687.

40 *K. Nagy Sándor*: Bihar-Ország. II. kiadás. III. (Nagyvárad, 1888) 34.

41 *Ipolyi Arnold*: Magyar mihológia, III. kiadás. I. (Budapest, 1929) 334.

42 *Kolumbán Soma*: Hétfalusi csángó-babonák. Ethnographia VI. (1895) 401.

43 *Istvánffy Gyula*: A borsodi matyó nép élete. VI. Néphit és babonák. Ethnographia VII. (1896) 372.

44 *László Gyula* gyűjtése. EA 3661/3.

45 *Gönczi Ferenc*: Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár 1914. 281. — Istenségi népmonda szerint a *vasfüvet* a „szórdisznyó” segítségével lehet megszerezni. Bosnyák Sándor: A bukovinai magyarok hitvilága. Folklór Archivum 6. (1977) 51.

nek, összeszedik, forróvízbe teszik s aztán a folyóvízbe dobják. A lakatfű a folyón fölfelé úszik.”⁴⁶ Ezt megelőzően pedig azt írta, hogy „ha a »füödi koács« (parti fecske) által vájt lyukakat betömik, ez vérellerítékezett füvet vizsgával s ezzel nyitja ki a lyukat. Ezen füvet bármihez teszik (pl. zárhoz, betömött odúhoz stb.), az rögtön megnyílik.”⁴⁷ *Györffy István* a Sárrethez közeli Fekete-Körös-völgyi magyarok hiedelmei közt szolt róla. A Fekete-Körös-völgyiek is úgy tudták, hogy ha az ember a bal tenyerébe *vasfüvet* hűz, akkor mindenféle zárat ki tud nyitni.⁴⁸ *Viski Károly Arany János* hagyományvilágát felderítve irt a *vasfűről*. A nagyszalontaiak is úgy tudták, hogy a *vasfünek* még a közelében is magától kinyílik a béklyó. *Viski* megjegyezte aztán még, hogy a szalontai népnyelv ezért tréfásan *vasfünek* nevezi a meggörbített szegből való tolvajkulcsot, álkulcsot is.⁴⁹ *Kiss Géza* az Ormányságból hozott fel rá adatokat. Azt írta, hogy ott volt a „kemence búbján a kicsi, hervadt *szaporagaz* (vasfű) koszorú, hogy mindig *szapora* legyen a kenyerük. Újkenyérkor fonták. Ott volt a másik újkenyérig. Akkor újat fontak s a régít a kemence tűzébe dobták. Szaporagaz fonáskor kicsi *pompost* (cipó) sütöttek s mindig az a *kúdús* (koldus) kapta, akinek hangja először énekelt be a kikapun vagy a konyhacserényen: Azért hozzád szívemet emelem, cselekedjél irgalmasan velem.”⁵⁰ *Berze Nagy János* pedig a baranyai magyar néphagyományok közt adott róla számot. Birjánban úgy tudják, hogy minden zárat fel lehet olyan fűszállal nyitni, amit a harkály keres a réten, hogy a sárral berakott, bezárt fészket kinyissa. A csodálatos füvet úgy kell megszerezni, hogy a fészkek alá piros kendőt kell teríteni. A harkály, miután a fészkek ajtaját kinyitotta, a füvet ledobja a piros kendőbe, mert azt hiszi, hogy az tűz. A madár a zárnyitó füvet felhasználás után meg akarja semmisíteni.⁵¹ Hasonlóképpen madár juttat *vasfüvet* a Bükkben is az embereknek, mégpedig egy egészen újkeletű feljegyzés szerint. *Brackó István* 1976-ban azt írta, hogy „a belpátfalvi öregek szerint a »zolyom« madár képes megtalálni a *lakatoldó füvet*. Meg kell tehát lesni a madarat, a füvet melyik odúban tanyázik, be kell ütni dugóval (az odúnyílást) s a varázsos fűszerszámmal visszatérő szárnyas nagy dugóütő igyekezetében kiejti csőréből a *vasfüvet*.”⁵² Talán ilyen, a *vasfű* feltalálására vonatkozó ismeretek birtokában jobban érthetővé válik egyik XVI. századi eredetű énekünk is. A *Kálmány Lajos* közölte történeti énekben ugyan nincsen szó *vasfűről*, de a bezárt ablakra repülő madár bizonyára *vasfüvel* nyitja ki a börtönrácsot, veszi le a rabról a békjót: „Repülj madár, repülj Nagy-Törökországba, Szállj le egy rablegény börtönablakára, Vedd le a vashéket kezéről, lábáról, Dalolj kis madárkám szép Magyarországról.”⁵³ *Györffy István* a Nagykunsgai krónikában is megemlítette a *vasfüvet*. A rétes emberek közt szolt a gyógynövénygyűjtőkről és -árusítókról. Köztük azokról is, akik *vasfüvet* szedtek és árul-

46 Uo.

47 Uo. 215.

48 *Györffy István*: Babonás hiedelmek és szokások a feketekörös-völgyi magyaroknál. *Ethnographia* XXVII. (1916) 89. — A *vasfű* kézbehelyezését meglehetősen bőven írta le Andrásfalváról Bosnyák Sándor: „A *vasfűről* azt mondták, hogy ha valaki úgy akarta, hogy erős legyen, meghasította a kezén a bőrt, beletette ebbe a hasadékba, s ott beforrasztotta, addig kötözte, amíg összeforrt. S akkor olyan erős lett, hogyha valamit megfogott, annak esze kellett törni.” Bosnyák Sándor: A bukovinai magyarok hitvilága. Id. m. 52.

49 *Viski Károly*: Arany népe. (Arany tárgyi néprajzának vázlat.) (Nagyvárad, 1919) 47.

50 *Kiss Géza*: Ormányság (Budapest, 1937) 35., 326.

51 *Berze Nagy János*: Baranyai magyar néphagyományok. III. (Pécs, 1940) 256., 271.

52 *Brackó István*: A Bükk barátai. Magyarország XIII. (1976) 24., 34.

53 A rab. Szegedről. *Kálmány Lajos*: Történeti énekek és katonadalok. *Kálmány Lajos Népköltési Hagyatéka*, I. (Budapest, 1952) 197.

tak, mert a „betyár béklyót akar nyitni? Erre teremtette az Isten a vassfüvet!”⁵⁴ *Luby Margit* a pásztorkodás körében említette és azt hangsúlyozta, hogy a *vassfüvet* nem könnyű megszerezni, nem mindenütt terem meg és nem is mindenki ismeri meg. Azt írta, hogy „a vassfű minden zárat kinyit, de ebbe a határba (Nagyar) nincsen. Ha harmat van, korahajnalba úgy ragyog ez a fű, mint az ezüst. Aki tübe belehúzza a jobb markának a bőri alá húzza, amíg azt ott van, azelőtt nincs zár.”⁵⁵ A *vassfű* zárnyitó tulajdonságáról szól több gyűjtésünk is. Így *Jenő Sándor* Szegedről azt gyűjtötte, hogy a „vassfű gyökér minden závarzatot megnyit.”⁵⁶ *Kiss Ernő* pedig Zala megyéből gyűjtötte, hogy az „éjjel virágzó vassfű” előtt nincsen olyan zár vagy vassbéklyó, melyet ki ne nyitna.⁵⁷ *Györffy* a *vassfű* Nagykunsági Krónikában való említésével eljutott a betyárvilághoz, ahol a zárat, béklyót nyitó *vassfünek* minden másnál nagyobb jelentősége volt. A betyárélet hagyományaiiban előkelő helyet vívott ki magának a *vassfű*; nemcsak alovak lábáról szedte le a béklyót, hanem kinyitotta az elfogott betyár kezén levő bilincset, láncakat, sőt a börtönajtót is. Így céloz rá egy hortobágyi betyárnóta is:

... Gyere pajtás, fogd meg azt a négy csikót,
Hadd vegyem le a lábáról a bikót.

A szöveghez fűzött magyarázat — *Ecsedi István* — szerint „a tolvaj akármilyen békót le tud a ló lábáról venni. Azt tartották, hogy a betyár vassfüvet (*Verbena officinalis*) tart a tenyerébe és az oldja fel a békót.”⁵⁸

Moór Elemér a földműveléssel kapcsolatos szokások kapcsán említette a *vassfű* egy, az eddigiekből nem ismert tulajdonságát. Csépléskor az első feloldott kérébe néhol *vassfüvet* meg foghagymát dugtak, mégpedig azért, hogy szaporítson. A *vassfüvet* ezért *szaporítófünek* is mondják.⁵⁹ *Szendrey Zsigmond* ezek és még sok más, itt nem említhető adat alapján sorolta a varázslatokról szóló rendszerezésében a *vassfüvet* a *zárnyitó* és *szaporító* növények közé.⁶⁰ *Kós Károly* legutóbb, mint fűszernövényt említette. Szerinte a *vassfüvet* Erdélyben a vadszőlővel együtt együtt káposzta, uborka savanyításához használják.⁶¹ Így tárgyalták a *vassfüvet* nagy néprajzi összefoglalásaink is. A *Magyarság Néprajza* a *vassfüvet* békonyító, lakatpattantó, patkótörő, szerencséthozó, vérharmatú, zárnyitó fűnek, varázsszernek mondja.⁶² *Balassa Iván és Ortutay Gyula* monográfiája részletesebben ír róla. Először azt mondja, hogy „a pásztorhiedelem szerint még a jól megszerkesztett béklyót is ki lehet vassfüvel nyitni, ezért keresték azt mindenfelé már kora tavasztól kezdve.”⁶³ Ez az összefoglalás is kitért a *vassfű* birtoklásának, megszerzésének kérdésére és megemlítette a *vassfű* egy másik varázs tulajdonságát is, azt tudniillik, hogy gazdáját láthatatlanná tudja tenni.⁶⁴

A vassfűről szóló adatok ismertetése során szándékosan hagytam hátra két közlést. Mindkét közlés érdekes, számomra különös jelentőséggel bíró területéről, a Bodrogrövidből (Karcsa), illetve a Taktaközéből (Taktaszada), a régi vizes

54 *Györffy István*: Nagykunsági krónika. II. kiadás. (Budapest, 1941) 54 — Vö.: *Kovács János*: Szeged és népe (Szeged, 1901) 41.

55 *Luby Margit*: Fogó legelőkön. (Budapest, 1911) 56.

56 EA 3633/3.

57 EA 3645/3. — Itt köszönöm meg *Fejős Zoltánnak*, hogy adatgyűjtésben segített.

58 *Ecsedi István—Bodnár Lajos*: Hortobágyi pásztor- és betyárnóták (Debrecen, 1927) 136.

59 *Moór Elemér*: A földműveléssel kapcsolatos szokások. Ethnographia XLIII. (1932) 161.

60 *Szendrey Zsigmond*: A növény-, állat- és ásványvilág a varázslatokban. Ethnographia XLVIII. (1937) 158.

61 *Kós Károly*: Mihez kezdjünk a természetben. Bukarest, 1968. 18.

62 *Magyarság Néprajza* IV. 288.

63 *Balassa Iván—Ortutay Gyula*: Magyar néprajz (Budapest, 1979) 249.

64 Uo. 646.

világ eme két klasszikus, a Sárréthez hasonló vidékéről származik. *Balassa Iván* és *Szabó Lajos* terjedelmes, kerek történetet nyújtó szöveggözlései a Sárréttel nemcsak földrajzilag és botanikailag azonos, rokon területekről származnak, hanem társadalmilag is hasonló közösségekből (pásztorok, betyárok) adnak minden korábbi közlésnél részletesebb, a *vasfű* feltalálásával, használatával a mai viszonyok közt is foglalkozó tájékoztatást.

Balassa Iván *Karcsai mondák* című könyve 1963-ban jelent meg. Bevezetőjében tudományosan rendszerezni kívánta a kötet közléseiben közreadott anyagot. Itt állapította meg, hogy a növényekkel kapcsolatos mondák száma Karcsán rendkívül alacsony. Kivételt csak a *vasfű* képez, mert a karcsaiak csak a *vasfűnek* tulajdonítanak természetfeletti erőt, melynek segítségével tulajdonosa zárat tud nyitni vagy láthatatlanná is tud válni.⁶⁵ *Balassa* két történetet közölt. Az első az 56. számú, így szól: „Szentgyörgynapkor, akkor mondják. Hát, oszt szedi a füvet. Minden, valami kilenc mesgyérül beszélük, hogy ezek úgy tudják, kilenc mesgyérül leszede a füvet, osztán eztet a füvet megétette avval a tehenel, akit mán akárták, hogy jóu legyen.

Egy asszon meg élment, mikor leszede a kilenc mesgyérül a füvet, élment a másik oda hozzá, élvette tülle. Már akkor élvette tülle a hasznát is, azé vóut a haszon. Ammeg élment megint újra, megint úgy ölte egymást.

Leszedni megint a füvet, hát sokféle fű vóut abba, egyszóuval nem egyfajta, annak kilenc fajtajának kellett lenni benne, kilenc fajta fünek.

Az izének is benne kellett lenni ni, a vasfűnek. De aztat azt nem is ismeri tán senki se, azt a vasfűvet. Mer az a vasfű olyan, mér vóut itt egy ember, benne vóut a kezébe a vasfű. Bevágta a kezét, oszt azt a vasfüvet belétette, oszt beforrt, oda neki. Akármiféle, nincsen előütte olyan zár, hogy le ne vette vónna. Megfogta a zárat, leesett a zár, kinyilott az ajtóu.

De észrevették eztet hamarosan mér valami bankba bement ott oszt megfógták, bevitték a tömlöcbe, nem adtak neki enni, ott hóutt meg a tömlöcbe.

Sóutész a nagyapja vóut. Itt lakott Kárcsán. Ott hóutt meg a tömlöcbe, úgy vitték el a temetőüre. A vasfű is ott maradt a kezébe. Mert azt mondta, hogy úgy lélte meg a vasfüvet, hogy kaszált. Oszt, ahogy kaszált, hát a kasza leesett a nyélrül. Leesett a kasza a nyélrül, hát ú oszt hozzáfogott kutatni, hát megtalálta ott, olyan füvet, amit nem ismért. Hát éppen a vóut az a vasfű. Az!”

Ennek a történetnek az az érdekessége, hogy a *vasfüvet* kilenc mesgyéről kell szedni, hogy a *vasfűnek* a kézbe helyezésével sokat foglalkozik, hogy a történetet miként adja elő, élő ismert személyekre hivatkozik, jelezve, hogy a történet ma is élő; a *vasfűhiedelem* a Bodroghközben, Karcsán még 1960-ban is általánosan ismert, élő hiedelem volt.⁶⁶ A másik, a 262. számú történet is ugyanazt tárja elénk, azt, hogy egy élő személynek, *Horvát Bélánénak vasfüve van*. Ebben a történetben különös hangsúly esik a *vasfű* láthatatlanná tevő erejére és a mesélő hosszasan, kételkedve adja elő a *vasfű* kézbehelyezésének módját. Így hangzik: „Annak a Hórvát Bélának valami vasfüvet tanáltak a tenyerébe. Osztán — aszondja —, hogy akármit a világon megfog, hát senki se látja. Mindenféle sikerül neki, akármit viszen él, vagy akármihez nyúl, hát nem láti senki, mer aszondja vasfű van a terenyébe csinálva.

Hát azon csudálkoztam, hogy hogy lehet bele aztat csinálni abba a tenyerébe, hogyhát milyen vasfű lehetett a, hogy fél hagyta vágni a terenyét, oszt belevárta magának, vagy ki csinálta neki? Hát nem tudom elképzelni!”⁶⁷ A két közléshez *Balassa Iván* nagyszerű, a korábbi irodalomra és gyűjtésekre is vonatkozó jegyzetet fűzött. A jegyzetben foglaltak azért fontosak számunkra, mert elmondják, hogy *vasfűhiedelmek* az ország legkülönbözőbb vidékein ismertek;

65 *Balassa Iván*: *Karcsai mondák* (Budapest, 1963) 59.

66 Uo. 177—178.

67 Uo. 374—375.

Újdombrádra, Sárospatakra, Ruszlinra (Szepes m.), Tordasra (Fejér m.) hivatkozik.⁶⁸

Hasonlóképpen fontosak számunkra *Szabó Lajos* taktaszadai közlései is. *Szabó* történetei még közelebbi időbe, szinte napjainkba hozzák a vasfűhiedelmeket. *Szabó* négy különböző terjedelmű vasfű történetet adott közre. Mind a négyet idézem. Az első, a 302. számú történet, így szól:

„Vót itt egy Orosz vót. A frontkor vót itt és itt is maradt egy darabig. Suszter B. Károlyné megmondaná, mer önáluk tartózkodott.

Annak vasfű vót a kezébe. És a bikát fejen fogva, szarvon fogva egyedül maga földhő vágta. Egy ember. Olyan erő vót benne. Oszt kérdeztük tüle, hogy milyen az a vasfű? Hát aszonta, hogy töviskes disznónak a fiait el kell fogdosni. És azt egy kalitkába bezárni. És egy fehér rongyot leteríteni arra a földre és a kalitkát rátenni. És ez a töviskes disznó ezzel a vasfűvel nyitja ki a kaducsot és mindent kiszabadít belőle. Igen.

És meglátni azt a vasfűvet ottan azon a lepedőn, vagy a ponyván, amin oda-terítik és akkor ottan megvan, meglátja az ember, hogy milyen az a vasfű.

Igen és akkor kivágja, aki akarja a terenyit... Vót itten egy rablófiú. Harangodon is járt az, mindenütt járt, de mindenünnen kiszabadult. Kirabolta itt a szadai szövetkezetet is. El is zárták, de akárhogy zárták el, mindenünnen kiszabadult. Mer nem tudták, hogy öneki vasfű van a kezibe. A tenyeribe.

Majd csak osztán csak rágyüttek oszt. A tenyeribe vót. Így tudott kiszabadulni. Semmiféle zár nem vót előtte. Hát ez nem is olyan nagyon régen vót. Tán a Berti bácsi ideje után vót mán, mikor a szadai szövetkezetet feltörte.”⁶⁹

Ebben a történetben a harkály, a küllü madár és a parti fecske mellé a sündisznó is felsorakozik, mint vasfűszerző segítőtárs. Szembetűnő a hiedelem aktualizálása, a mára, a „frontkor” időszakra, konkrét személyekre való hivatkozás. A következő, a 303. számú történet főleg a *vasfű* tenyérbe helyezése kérdése szempontjából fontos. Egyébként ebben is szembetűnő az aktualizálás, az ismert emberekre való hivatkozás. Ezt a történetet is idézem:

„A vasfű, az olyan, mint a rozmaringnak a levele. De aztat nagyon nehéz megtalálni. Azt csak ezredik ember találja meg.

Oszt azt, hogyha felvágja... a bal tenyeribe, belevési, éppen úgy, mint itt van a kezembe ni, az úgy látszik ottan — oszt akkor nincs olyan zár; hogyha aztat belevési az ízéjébe... a tenyeribe, a bal tenyeribe, ha ráteszi, az minden kulcs nélkül kinyílik. A vasfű.

De eztet ilyen... ilyen hegyes ódalon lehet találni, ritka növény ez. Éppen olyan kis vékony, mint a rozmaringnak a levele.

Az én apámnak vót egy bojtára, annak vót a kezibe az. Az akarhova bement. Nem kellett kulcs neki. Akarhogy bevót zárva. Ha hat lakattal vót is bezárva, rátette, mán ki is pattant.

V. Józsefnek hitták. Körülbelől akkor vótam olyan tíz-tizenegy éves gyerek. Ez Kálkápolnára való gyerek vót. Szóval nem gyerek vót, mán akkor vót olyan huszonnyóc, harminc éves ember. Itt vót az apámnál bojtár. Akárhova bement.”⁷⁰

A következő, a 305. történet, azt hangsúlyozza, hogy vasfűvet itt, mármint Taktaszadán és környékén, nem lehet találni. „Vót olyan fű, ami olyan erőt adott, hogy előtte nem vót bezárt helyiség. Ő nyitotta is, meg bárhova... Az a vasfű. Az olyan erőt adott.

De itten hát nem tudtak ilyent, szóval találni.”⁷¹

Vagyis a *vasfűhöz* nehéz hozzájutni, nem juthat mindenkinek osztályrészü. Meg kell érte küzdeni. Csodás elem maga a fű megtalálása, birtoklása is. A fű

68 Uo. 534.

69 *Szabó Lajos*: Taktaszadai mondák (Budapest, 1975) 271.

70 Uo.

71 Uo. 272.

megtalálásához, birtoklásához, kézbehelyezéséhez különleges tulajdonságokra van szükség, *tudományra*, ahogy másutt nevezik. Nagyjából ugyanezekre a kérdésekre nézve ad felvilágosítást *Szabó Lajos* alábbiakban közölt 304. számú története is:

„Hallottam errül, hát ilyen régi pásztorok, meg pásztorgyerekek mesélték, vagy, vagy . . . ez igaz volt-e vagy nem? Különben lakott itt Balognál egy bojtár, Balognál lakott egy bojtár, hát ha megfogott egy zárat, hát . . . nem tudom, hogy kinyílt-e neki, vagy olyan vót a marka, olyan erős, hogy lecsavarta.

Hát azt nem tudom, hogy annak az vót-e a kezibe. Errül hallottam, hogy valaki a . . . melyik erdőbe . . . különben azt mongyák, hogy lehet ilyen füvet . . . akárhol is megvan az, csak nem ösmeri senkise. Nem ösmeri, csak aki azt ösmeri. Vérfűnek híjják eztet. Vérfű!

Olyan . . . még magyarázták is, hogy olyan vékony, hosszú szálingó, oszt olyan piros, mint a vér. És akkor csak így lehet, valahogy így próbállyák ki az olyat, kiveszi a zsebkését a zsebbül és akkor . . . az erdőbe, vagy olyan helyen, ahol az a . . . vasfű van, vagy az a vérfű van, hát így eldobállya a bicskát. És akkor, mikor aztat megéri, a bicska kipattan. Kinyílik. Ekkor lelik meg: ekkor tuggyák meg, hogy ez a vasfű. Igen!

És akkor felvágja ja markát, itten, magának, mer azt mással nem jó tudatni, hogy mindenki tuggya, magának felvágja eztet a bőrt s akkor oda behelyezi, beköti és az oda beforrik. Beforrik avval a kis vérrel oda és az oda forrik és az az erő.”⁷²

Ebben a történetben pásztorokról van szó, a *vasfüvet* vérfűnek mondja és az elnevezést indokolja is. A *vasfű* feltalálásának egyik módjaként a fűbe dobott bicska kinyílását említi, *vasfű* közelében. *Szabó* ezek után még két ízben foglalkozik a vasfűvel, mindkét esetben jegyzetként. Az első esetben a készülő *mondakatalógusból* felsorolja a vasfüves gyűjtéseket, adatokat (Mohácsról, Újdombrádról, Nagybatonyból, Kocsordról, Békaházáról, Kunhegyesről, Paszab-ról).⁷³ A másik jegyzetben pedig elismétli *Balassa Iván* szavait a karcsai kötetből arról, hogy a különféle mitikus növények közül a magyar hiedelemmondaanyagban leggyakrabban a *vasfű* fordul elő, ami minden zárat ki tud nyitni.⁷⁴ Ezenkívül felsorolja a legfontosabb irodalmat, köztük említi *Körner Tamás* mutatóját is a készülő magyar hiedelemmonda katalógusból.⁷⁵

Mind a karcsai, mind pedig a taktaszadai idézetek rendkívül fontosak számunkra a továbbiak, a *sárréti vasfű-hagyományok* bemutatása szempontjából. Szándékosan hagytam utoljára *Szűcs Sándor* adatait. Azt lehet mondani, hogy szinte minden munkájában említi a *vasfüvet*. A sok-sok adat voltaképpen *Osváth Pál* két híres, *Szűcs* által forrásként használt munkájára vezethető vissza.⁷⁶ *Szűcs Sándor* vasfű-adatai mind a betyárélethez kapcsolódnak. Adatainak a mi szempontunkból különösen nagy jelentőséget ad az, hogy mind sárrétek. Meny nyiségükkel és minőségi differenciáltságukkal önmagukban szépen igazolhatják, hogy a *vasfű* a Sárréten a múlt század dereka táján általánosan ismert volt, hogy használata szélesebb körben elterjedt, mint másutt s hogy a hozzá fűződő hiedelmek, a *vasfűvel* való varázslatok itt sokkal szélesebb körben voltak ismertek, mint egyéb helyeken. Ennek az állításnak ellentmondani látszik az a gyűjtési tapasztalatból leszűrt tanulság, hogy a Sárréten manapság *vasfüvet* szinte senki sem ismer, hogy a *vasfűhöz* fűződő hiedelmeket sem ismerik, sőt

72 Uo.

73 Uo. 302.

74 Uo. 414.

75 *Körner Tamás*: Mutató a készülő magyar Hiedelemmonda Katalógusból. Ethnographia LXXXI. (1970) 55—96.

76 *Dankó Éva*: Szűcs Sándor elődei — Osváth Pál és K. Nagy Sándor. = *Dankó Imre* (szerk.): Bajomi Krónika, Néprajzi és helytörténeti antológia Szűcs Sándor 70. születésnapjára (Biharnagybajom, 1973) 37—55.

nem is szívesen beszélnek róla; kételkedéssel fogadják az egész ügyet. Ennek megfelelően ma már gyógy- és fűszernövényként sem használják a *vasfüvet*, sőt a gyógyszerészek sem foglalkoznak vele. Ezt a sajátos helyzetet az magyarázhatja, hogy a Sárrét az ármentesítésig, és még egy kis idővel azután is, sajátos helyet foglalt el a köztudatban. A régi vizes világ sejtelmessége, a lakosság szegénység adta találekonytsága, a betyárság szemlélete mind-mind hozzájárult ahhoz, hogy a *vasfű* valóban szentfű, varázslatos fű; zárat, lakatot, béklyót nyitó csodaszerré legyen. *Szűcs Sándor* adatai erre az időre vonatkoznak, akár *Osváthtól*, akár „nagy időt megélt öregektől” vette is őket. *Szűcs Sándor* adataiban a *vasfű* mint varázsszer jelenik meg; zárt, lakatot nyitó fűként, más funkciói teljességgel eltűntek. *Szűcs Sándor* a régi Sárrétről szóló könyvében azt írta, hogy némely régi betyárnak *titkos hatalma* is volt. *Vasfüvet* húzott a tenyerébe, a hüvelyk- és a mutatóujj közé és így pusztá kézzel ki tudta nyitni a zárt ajtót, le tudta törni a bilincset. Csakhogy roppant nehéz volt ám ilyen füvet találni, ma meg már talán nincs is! — jegyezte meg. *Osváth Pálra* hivatkozva folytatta, hogy a dévaványai születésű *Virág Károly* tenyerében is ez volt. Ezért tudott megugrani *Osváth Pál* kezéből, amikor a híres csendbiztos elfogta és a biharkeresztési községháza egyik cselédszobájába zárta vasraverve. Az ajtaját pandúr őrizte, az ablak alatt is pandúr járt fel és alá. *Virág Károly* mégis meg tudott szabadulni.⁷⁷ *Virág Károlyt Szűcs Sándor* még két másik alkalommal is említi. 1957-ben csak azt mondta róla, hogy *Osváth Pál* elfogta, „de *vasfű* volt a tenyerében és megugrott.”⁷⁸ 1969-ben is visszatért rá, mégpedig úgy, hogy *Osváth Pál* emlékiratából idézte a *Virág Károlyra* vonatkozó részt. 1867-ben történt az eset, hogy *Osváth* elfogta *Virágot*. *Virágot* többször is elfogták, de mint-hogy tenyerében *vasfű* volt, mindig megszabadult.⁷⁹ *Szűcs Sándor* szerint a bajomi születésű *Bagdi Imrének* is *vasfű* volt a tenyerében, amivel még a „roppant találmányú” gönci békót is le tudta venni a ló lábáról.⁸⁰ A híres *Fábián Pistáról* is az a hír járta, hogy *vasfű* van a tenyerében. „Egy szál *vasfű* van a bőre alá húzva, a mutató- meg a hüvelykujj hártájában”. Amikor egyszer *Fábiánt* elfogták és megbilincselve bezárták, a *vasfű* segítségével menekült meg.⁸¹ Egy furcsa esetenél *Szűcs Sándor* ugyan nem említi a *vasfüvet*, de mi mással magyarázhatnánk *Kis Vig Miska* csodálatos megszabadulását, ha nem a *vasfüvel*. Egyébként *Szűcs Sándor Kis Vig Miska* esetét is *Osváth Pál* után írta le. *Kis Vig Miska* híres bihari betyár volt. Egyszer sikerült *Osváthnak* nyáridőben elfognia. A nagyszerű csendbiztos két zsandárral kísértette a nagy melegben. Útközben betértek egy csárdába s ott az addig fáradtnak, sőt betegnek látszó *Kis Vig Miska* összeláncolt kezével rájuk csapta az ajtót, ő maga pedig kiugrott a csárdából. Ráadásul a kulccsal még rájuk is zárta az ajtót, ő maga pedig elmenekült. „Hogy a bilincseitől hol és hogyan szabadult meg, nem lehet tudni.”⁸² Nyilván *vasfüvel* sikerült leszednie magáról. *Szűcs Sándor* két másik érdekes eset során sem ír kimondottan *vasfűről*, holott szólnia lehetett volna róla. Az egyik az, amikor a *füvesekről*, *fűgyűjtésről* írt, amikor felsorolta, hogy a Sárréten gyűjtött füvek közül melyik mire volt jó, mire használták. A *vasfűről* nem szólt és így azt sem tudjuk meg tőle, hogy a sárréti pákászok, akik annyi más gyógyfüvet összeszedtek és asszonyaikkal gyékényszatyraikban árultatták a bajomi, komádi, gyarmati, ványai, karcagi, újfalusi piacokon, szedtek-e *vasfüvet*

77 *Szűcs Sándor*: A régi Sárrét világa (Budapest, év n.) 53–54. — Vö.: *Osváth Pál*: Bihar vármegye Sárréti Járásának leírása (Nagyvárad, 1875); Közbiztonságunk múltja és pandúrkorom emlékei (Budapest, 1905).

78 *Szűcs Sándor*: Pusztai szabadok (Budapest, 1957) 111.

79 *Szűcs Sándor*: Betyárok, pandúrok és egyéb régi hírességek (Budapest, 1969) 67–68.

80 *Szűcs Sándor*: A régi Sárrét világa. i. m. 54.

81 *Szűcs Sándor*: Betyárok, pandúrok és egyéb régi hírességek. i. m. 56.

82 *Szűcs Sándor*: Pusztai krónika (Budapest, 1946) 44.

és árusították-e.⁸³ Hasonlóképpen nem jegyzett fel semmit sem a *vasfűről* egyik, a közelmúltban megjelent munkájában sem, amelyik a régi vizes világgal foglalkozik és külön fejezet szól benne a mindenféle füvek szedéséről, hasznáról. Mert „a füvek szedésének megvoltak a jó módjai. Aki vétett ellenük, elvesztette a füvek erejét, hatásosságát.” A sárréti füvesember, a pákász, „értett hozzá mikor kell szedni, melyik részében van az ereje, hogyan kell szedni: szóltanul, ásní a gyökerét, vagy visszakézből törni a szárát, virágját”, hogyan, meddig kell szárítani stb.⁸⁴ Lényeges dolog felfigyelni *Szűcs Sándor* ezen negatívumára, mert ahogy az eddigi adatokból is látható volt és az ezutániak is egyértelműen megerősítik, a varázserejű, a zárnyitó *vasfű* nem volt bárki által gyűjthető, adható-vehető portéka. Azt keresni kellett, a kiváltságosoknak lehetett megtalálni, de nem lehetett kereskedni vele, nem lehetett illetéktelenek kezére juttatni.

Szűcs Sándor a *vasfűhöz* fűződő hiedelmekről *Osváth Pálon* kívül *K. Nagy Sándortól* is tudhatott. *K. Nagy Sándor* „Biharország” legjobb ismerője és ismertetője a népszokások, a hiedelemvilág szempontjából is értékes adatokat hagyott ránk. Tájékozott volt a népeletben, nagyszerű helyismerettel bírt, ismerte a *vasfűhöz* kapcsolódó hiedelmeket is, ahogy arról már korábban is esett szó. Tudott esetekről, amikor a *vasfű* segítségével akartak *kincshez*, vagyonhoz, gazdasághoz jutni. Biharország című hatalmas útirajzában két ilyen históriát is felidézett. Az első merő néphagyomány, történeti magja nemigen lehetett. Arról szól, hogy a belényes-örvényesi barlangban kincs van elrejtve, a néphit szerint. A kincset erős *vaskapu* őrzi. A vaskapu be van zárva, senki és semmi sem tudja kinyitni, csak a *vasfű*. Azonban magát a vaskaput se találja meg akárki, mert egy odáig szaladó borjút kergető asszony orra előtt az ördög becsapta és eltüntette.⁸⁵ *K. Nagy Sándor* ezen adata két okból is lényeges. Először azért, mert a *vasfűhöz* fűződő hiedelmeket a *kincshez*, a misztikus, az elrejtett kincshez, illetve a *kincskeresők* világához kötötte; másodszer pedig azért, mert a *barlang motívumot* is bevonta a *vasfűvel* kapcsolatos hiedelemvilágba.

A *kincskeresők* tábora a XVIII. században, a török kiűzése utáni időben, erősen megnőtt. Mindenki a törökök elrejtett kincsei után kutatott, sok csodálatos kincsfeltalálási eset járt szájról szájra.⁸⁶ A *kincskeresők* nagy segítsége volt a sejtelmes *varázkönyv*, amiből a *kincskereső* sok mindent megtudhatott ahhoz, hogy megtalálja a kincset.⁸⁷ A *kincskeresés* elterjedtségére vall, hogy még 1857-ben, bizonyos híreszteléseknek felülve, Hunyad megye havasai között maga az osztrák kormány két utászszázaddal *Dárius kincse* után kutatattott.⁸⁸ Erdemes arra is figyelni, hogy ez a sejtelmes, ez a varázslatos kincs általában *Erdélyben* van, mint feltehetőleg abban a magyarhomorogi mesében is, amely szerint *Tóth László* árvagyerek, egy disznó után szaladva, barlangba ért, ahol két kád aranyat talált. A mese *Tóth Lászlót* történeti személynek állítja és elmondja róla, hogy a kincset őrző jóságos, ősz öreg ember annyi aranyat engedett neki elvinni, amennyit elbirt. A két szűrűjét tele is rakta arannyal. Szerencsésen kijött a barlangból és nagy gazda ember lett belőle.⁸⁹ A kincs és a barlang motívumát véljük felfedezni a *Királyfi Jankó próbát tesz* című népmesében is, ahol a harminckettedik szobában egy „sifrony” zárja el a harmincharmadik szoba ajtaját. *Királyfi Jankó* ezt a rejtett ajtót megtalálja és a tizenharmadik kulccsal kinyitja. Bejrut a harmincharmadik szobába, ahol aranyláncokra kötött tizenkét

83 *Szűcs Sándor*: Régi Sárrét világa (i. m.) 136.

84 *Szűcs Sándor*: Régi magyar vízvilág (Budapest, 1977) 77.

85 *K. Nagy Sándor*: Bihar-Ország i. m. 132.

86 *Vörös Antal*: Kincskereső parasztok. História II. (1980) 1. 9–10.

87 *Nagy Dezső*: Egy magyar kéziratos varázkönyv a 19. századból. Index Ethnographicus II. (1957) 2. 199–205.

88 *Pogány Péter*: A magyar ponyva tüköre (Budapest, 1978) 237–243.

89 *Végh József*: Sárréti népmesék és népi elbeszélések. (Debrecen, 1944) 61.

fejű sárkányt talál. A rab sárkány három pohár vízért királyságot ígér neki. *Királyfi Jankó* teljesíti kérését, vizet ad neki, megitatja. A harmadik pohár víz után a sárkányról a láncok *lepattogtak* és kirepült.⁹⁰ Bár ezekben a mesékben nincsen szó *vasfűről*, a *vasfű* használatáról, a bennük szereplő motívumok a *vasfű-hiedelmek*re épülő mondák, történetek köréhez csatolják őket.

Sokkal érdekesebb *K. Nagy Sándor* másik *vasfű* története, ami ugyancsak Erdélyhez kötődik és a barlang motívum is fellelhető benne. Történeti eseményről van benne szó, amit egyrészt a benne szereplő agyafúrt *furtai ember* (Furta Bihar megyei község) személye, másrészt a történetnek az egész Sárréten jól ismert *csökmői sárkányhúzás* históriájához való nagyfokú hasonlósága, különösen érdekessé tesz számunkra. Az egész történet nagyban magyarázza, hogy a *vasfű* a Sárréten általánosan ismert növény volt, amelyhez itt kötődött a legtöbb hagyomány, hiedelem. *K. Nagy Sándor* megírta, hogy a magyar és a székely néphit szerint a háromszögű *vasfű* kinyitja a legerősebb zárat is. *K. Nagy* a magyar néphitben ebben az esetben bizonyára bihari, közelebbről sárréti néphitet értette, mert állítása igazolására egy sárréti, még közelebbről egy *furtai* esetet mondott el. „Egy ilyen *vasfüves* csalási bűnügy nagy port vert föl a múlt évben Székely-Udvarhelyt, melynek szálai megyénkbe is kiágaztak, mert éppen egy *furtai ember* járt el, mint a háromágú *vasfű* tulajdonosának (egy igen tekintélyes egyének) küldötte s a székhelyek között irástulajdonosokat a *vasfű* megvétele végett, mellyel felnyílik az a Romániában levő barlang, amelyben temérdek kincs van. De mielőtt a 2000 Ft — a *vasfű* ára — egészen össze lett volna szedve, a göbé atyafiai nyomára jöttek a csalásnak.”⁹¹

Az eddig említett botanikai, történeti és néprajzi adatok alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a *vasfüvet* országosan ismerték. Erről számolnak be különböző tájszólásaink is. *Csűry Bálint* Szamosháti szótára szerint „mesebeli varázskulcs titkos ajtókhöz”.⁹² *Bálint Sándor* Szegedről hasonlóképpen nyilatkozott.⁹³ *Penavin Olga* a szlavóniai Kórógyról pedig azt jegyezte fel róla, hogy „a *vasfű varázserejére* hivatkoztak. A *vasfüvet* még nem is olyan régen a varázslatok egyik legnépszerűbb szerének, eszközünek tartották. Így tárgyalta a néprajzi szakirodalom is.”⁹⁴ *Szendrey Zsigmond* a *vasfüvet* a növényvilág képviselőjeként tartotta számon a varázslatokban.⁹⁵ A varázsszer, a varázseszköz rendkívül fontos a varázslatot végző személy, a hős szempontjából is. A hős első számú barátai a tárgyak és az eszközök, illetve a csodálatos eszközök ősi *képzetei*. Mágikus kapcsolat van a hős és eszköze között. Ez a *vasfű* esetében abban is kifejezésre jut, hogy nem akar ki találni meg a *vasfüvet*, nem mindenkinek „jár ki”, nem lehet adni-venni, hanem csak azé lehet, aki erre hivatott, aki meg képes keresni, aki fel tudja ismerni és fel is tudja használni. Például úgy, hogy a tenyerébe vágja, húzza, beleépíti, meglétét, birtoklását titokban tartja. A varázseszköz rendszerint a *kitaszított*, a *bajba jutott hős* birtokában van, hogy segítse, hogy segítségével kijusson a bajból, hogy elégtételt vehessen. Ezért etnológiailag rendkívül fontos mozzanat a hős harca a varázseszköz, jelen esetben a *vasfű megszerzéséért*. *Nagy Olga* jellemzése a varázseszközről, itt a *vasfűről*, figyelmünket a hősre, a varázsszer birtokosára irányítja.⁹⁶ Könyvének címe is rendkívül eligazító: Hősök, csalókák, ördögök. *Szendrey Zsigmond* is felhívta már a varázslócelekvések rendkívüli személyére a figyelmet, megtoldva érdek-

90 *Berze Nagy János*: Magyar népmesetípusok. II. (Pécs, 1957) 132.

91 *K. Nagy Sándor*: Bihar-Ország. I. m. 34.

92 *Csűry Bálint*: Szamosháti szótár. II. (Budapest, 1936) 443.

93 *Bálint Sándor*: Szegedi szótár II. (Budapest, 1957) 651.

94 *Penavin Olga*: Szlavóniai (kórógyi) szótár. III. (Újvidék, 1978) 234.

95 *Szendrey Zsigmond*: A varázslatok eszközei. Ethnographia XLVIII. (1937) 386—405.

96 *Szendrey Zsigmond*: A növény-, állat- és ásványvilág a varázslatokban. I. m. 154—166.

lódését a varázslat idejének és helyének fontosságával.⁹⁷ A *vasfüvet* mint varázsszert több esetben más valami helyettesíti. Például az *élesztőfű* vagy a *forasztókő* egyes népmesékben.⁹⁸ Idesorolhatunk egy gyöngyösi példát is, ahol is egy lány, akinek a puttyonyában *négylevelű lóhere* volt, látta, hogy a kötéláncos nem kötél, hanem széles deszkán táncol.⁹⁹ De idetartozik *Luby Margit kigyókőve* is, ami egy kis rongyba bekötve, a jobb kezébe szorítva, mindenféle zárat kinyit, a szatmári néphit szerint.¹⁰⁰ Amikor a *vasfű* rokonságát kiterjesztjük és felsoroljuk a különféle hasonló funkciójú anyagokat, füveket, egyben jelezzük a hiedelemvilág átalakulását is, regresszív tendenciáit. Ebben a folyamatban a *vasfű* elveszti kultikus eredetű varázsszer tartalmát és éppen a csodás elemek elhallgatásával, vagy csak ürügyként való hangoztatásával a *vasfűvel* való machinációkat a *lódítók* és *agyafúrtak* tevékenységi körébe helyezik.¹⁰¹ Ebből a szempontból jellemző, hogy a *ponyvák* például a csodás elemeket, a varázslatos dolgokat elhallgatják. A ponyva betyártörténeteiben nem esik szó varázsfűről, a *vasfűről*, mert gyakorlati erkölcsi célkitűzéssel készülve, bennük a bűnnek el kell nyernie büntetését, a bűnöst nem szabad holmi varázslattal, vasfűvel vagy egyébbel természetfölötti erővel rendelkezővé, végeredményében büntetlennek formálni.¹⁰² Ez a megközelítési mód az alapvető különbség a népmese és a ponyva között. Ebben az esetben, a *vasfű* használata esetében is. A népmese szereplője, akinek *vasfüve* van, hős. Hőssé teszi magát *tanulással*, mint például az *okos fogoly* mesetípus hősei, akik kiszabadulnak fogságukból egy-egy ügyes üzenet, tudományszerzés révén.¹⁰³ A *tudósok* egyik jellemvonása, hogy ismerik a természetet, tudják a kövek, fák, füvek titkait. Fel tudják őket használni saját és az általuk rokonszenvesnek tartott emberek javára, boldogulására. Jósolnak, gyógyfüveket gyűjtenek, használnak.¹⁰⁴ A *vasfű*-hagyományok regresszióját jól jelző részlete az egyik feljegyzett komádi népi beszélgetésnek az, amikor *Seprenyi Ferencné Szűcs Kata* (1943-ban) arról beszélt, hogy „ezek a füvek, mind jaók azok valamire. Csak nem tuggya az ember, mire valaó vaót. De ezek a rigi öregek tutták az jobba”.¹⁰⁵ A ma embere már azt sem tudja, hogy a vadontermő növényeknek milyen nagy szerepe volt a mindennapi táplálkozásban, nemhogy a füvek-fák kultikus szerepéről, varázserejéről tudjon valamit is!¹⁰⁶ Ez a tájékozatlanság mindenképpen a *vasfű* ismeretében, felhasználásában bekövetkezett nagymérvű változást is jelzi.

Az a körülmény, hogy a népmesék, mondák *hősét* (hérosz) a varázseszközök ismerete, bírása és felhasználása terén bekövetkezett változás a *betyárok világába*, *Pogány Péter* szavaival élve, a *lódítók* és *agyafúrtak* körébe helyezte, szükségszerűen felhívja figyelmünket a *hérosz*, a népmese, népmondabeli hős jobb megismerésének szükségességére. A népmese *hőse* rendkívüli tulajdonságokkal rendelkezik, amit neve is jelez: *Fanyűvő*, *Kőmorzsoló*, *Vasgyúró*.¹⁰⁷ Érdekes megjegyezni, hogy ezek a varázsos nevek mind rokonságban vannak a zár-töréssel, a falbontással, a szabadulással, ami a *vasfű-hiedelmek* szempontjából egyáltalán nem közömbös. Ezért érdekes, hogy egy másik, ám nem idegen, a Sárrét szempontjából fontos vidék monografikus néphit feldolgozásából, ahol

97 *Nagy Olga*: Hősök, csalókák, ördögök (Bukarest, 1974) 139., 142., 145—147.

98 *Szendrey Zsigmond*: A varázslócselekvések személye, ideje és helye. Ethnographia XLVIII. (1937) 13—24.

99 *Berze Nagy János*: Magyar népmesetípusok i. m. 200.

100 Uo. II. 207.

101 *Luby Margit*: Fogyó legelőkön. i. m. 56.

102 *Pogány Péter*: A magyar ponyva tüköre. i. m. 177—182.

103 *Békés István*: Magyar ponyva pitaval (Budapest, 1966) 10—11.

104 *Berze Nagy János*: Magyar Népmesetípusok. i. m. II. 415.

105 *Tímaffy László*: Szigetközi krónika. II. kiadás. (Év és h. n.) 233.

106 *Végh József*: Sárréti népmesék és népi elbeszélések. i. m. 70.

107 *Ujváry Zoltán*: A vadontermő növények szerepe a táplálkozásban az abaúj-zempléni hegyvidéken. Néprajzi Értesítő XXXIX. (1957) 231—244.

Barna Gábor a természetfeletti erejű személyekről szól, a *vasfűről*, illetve a *vasfűvel* bíró hortobágyi pásztorokról, emberekről nem beszél, nincs rájuk vonatkozó adata.¹⁰⁸

Nagy Olga megfogalmazásához visszatérve azt mondjuk, hogy a héroszok utóda a táltos.¹⁰⁹ Nem annyira az alakváltoztatás jellemzi a *vasfűvel* bírót, mint inkább a látó- és nézőtudomány bírása, a *títkok tudása*. A táltos az *ördög cimborája*.¹¹⁰ A táltos törvénye mitikus és ez adja a népmese, népmonda fantasz-tikumát.¹¹¹ Ha *táltosról* esik szó, akkor a Sárreten helyben vagyunk. A sárreتي hiedelemvilág központi alakja éppen a táltos, akikről mindenki tudott egyet s más; *tudományuk volt*, természetfeletti erővel rendelkeztek és hatalmukkal rendszeresen éltek is. Legtöbbjük pásztor volt és tudományát az őrzés, az állattartás (gyógyítás) szolgálatába állította. Így irt róluk számtalan esetben a régi Sárret hű krónikása, *Szűcs Sándor*. De sokan mások is. Így például *Timaffy László*, aki a táltosokat egy, a Sárrettől távolos területen, a Szigetközben találta fel és írta le. *Bukta Marci* is például táltos volt, egyébként egyszerű juhász bojtár. A róla tudottak a mi sajátos szempontunk, a *vasfű* miatt is rendkívül fontosak. Hallott az apjától a *táltosok fűvéről*. Azt hallotta róla, hogy az igen ritka fű és csak a táltosok tudják megtalálni. Aki a zsebébe teszi, láthatatlan lesz tőle.¹¹² *Timaffy László* egy másik írásában is fontos adatokat közölt a táltosokra vonatkozóan és meghozza úgy, hogy a Sárretre is vonatkoztatható magyarázatát adta a táltoshiedelem, általában a hiedelemvilág, ezen belül a *vasfű*-hagyományok változásának, háttérbe szorulásának, ismeretlenné válásának is. Szigetközi krónikájában azt írja, hogy „a múlt században, a szabályozás előtt ezek a táltosok, tudósok ide a vizek közé még el nem jutott civilizációt pótolták, orvosokat, lódoctorokat, de sokszor még a papokat is. Tehát szinte „társadalmi szükségszerűség” volt a működésük. Ezért tartoznak bele szervesen a szabályozás előtti életforma krónikájába. De amint a szabályozás véget vetett itt a régi vízi életformának, ugyanúgy szorította vissza századunk civilizációja a tudósok működését is.”¹¹³

Ilyen bevezető, jobban mondva irodalmi tájékoztatás után térek rá saját sárreتي kutatásaim ismertetésére. A Sárreten hosszabb idő óta érdeklődtem a *vasfű* felől. Intenzívebben 1969 óta foglalkozom a kérdéssel. Végigjártam a Sárret minden települését és több más tárgykörben való tájékozódás, gyűjtés közben általában sort kerítettem a *vasfűre* is. A több mint egy évtizede tartó gyűjtésem tapasztalatai alapján elsőnek azt mondhatom el, hogy a *vasfűvel* kapcsolatos kérdéseimre általában elutasító válaszokat kaptam és csak hosszas utánjárás után, a legöregebb korosztály egy-két tagjától szerezhettem érdemleges felvilágosításokat, adatokat. Magából a gyűjtésből arra következtetek, hogy a fiatalabb generáció, a ma negyven-ötven évesekig bezárólag, szinte semmit sem tud a *vasfűről*, nem is ismeri, állítólag soha kezébe nem vette, még érdemle-gesebb gyógynövénynek sem tartja. Az idősebbek is általában, mint *gyomnövényt* tartják számon és amennyiben van is valami tudomásuk a *vasfű* különleges tulajdonságairól, fényes pályájáról, nem szívesen emlegetik, emlékeznek rá, mondhatni, hogy szégyenlik. Gyűjtési tapasztalataim alapján meg merem kockáztatni azt a feltevést is, hogy azok, akik ismerik a *vasfűvet*, akik tudnak róla egyet s

108 Berze Nagy János: Magyar népmesetípusok. i. m. I. 211—212.

109 Barna Gábor: Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. (Budapest, 1979) 20—68. Természetfeletti erejű személyek.

110 Nagy Olga: Hősök, csalókéak, ördögök. i. m. 59., 65.

111 Uo. 71—72., 77.

112 Nagy Olga: A táltos törvénye. Népmese és esztétikum. (Bukarest, 1978) 19., 38—39.

113 Timaffy László: Táltosok, tudósok, garabonciások, *Morvay Péter—Simon József-né—Igaz Mária* (szerk.): Népünk hagyományaiából 1956. (Budapest, 1956) 165.

mást, sőt varázserejéről is hallottak, nem a voltaképpeni *vasfűről* beszélnek, hanem valami más fűfélérről, amit valamikor a legendás *vasfűvel* azonosítottak.

A gyűjtött anyag tartalmi vonatkozásait illetően arról kell számot adnom, hogy azok is, akik ismerik a *vasfűvet*, akik tudtak róla valamit mondani, döntő többségükben divatból kiment gyógynövénynek mondták, kisebb részben *fűszernövényként* tartották számon, varázserejéről, szerepéről azonban alig tudtak, mondtak valamit.

A következőkben az egyik legjobb adatközlőm kérdéseimre adott teljes válaszát közlöm. Az anyag közreadásával lehetőséget kívánok teremteni a további elemzéshez. Kérdéseim, amiket ugyancsak közlök, szorosan kapcsolódtak az irodalomból megismert problémákhoz. Azzal a céllal tettem fel őket, hogy a rájuk adott válaszok lehetőleg egységes, kerek, egész képet nyújtsanak a *vasfű* sárreíti elterjedésére, felhasználására, a hozzáfűződő hiedelmekre, szokásokra vonatkozóan.

— *Tetszik-e ismerni a vasfűvet?* — Hát ismertem valamiké, de mán a rígen volt. Talán már meg se látnám.

— *Miért nem tetszene meglátni, olyan kicsi, vagy mi van vele?* — Nem avval van a, hanem attúl, hogy a látásom se a rígi mán, meg a mezőn se jártam má egy jó ideje. De ami legfontosabb az a, hogy kiveszett az a vasfű vagy mi. Rígen annyi, de annyi vót, hogy még, olyan senki se szerette kóró vót az vótakípen, teli vót véle az árok, a gátódal, meg minden, de oszt valahogy ekopott . . . Máma má biztosan alig van belüle.

— *Milyen magas volt ez a vasfű, egyáltalán hogy nézett ki, virágja volt-e?* — Vót abban mindenféle, de hát olyan méteres vót általjában. Olyan kóró. Száras vót erősen, alu vótak a levelei, úgy el is terütek a földön. Nem vót azon semmi érdekes, semmi nízniáló. Még a virágja se. Assé ért semmit, tán szaga se vót, meg mindig csak felibe-harmadába vót annak virágja, nyárba. Olyan picike virágjai vótak, nem nízett a ki sehogy se. Oszt úgy gubancca vótak azok valahogy, sűrjen egymás mellett, oszt össze-vissza. Nem vót annak semmi irdekesége, nem is óták semmitű. De igen erős fajzat lehetett, mert kibírt a mindet. Kocsi átmehetett rajta, ha letört se baj, hajtott a mindig egy vígtíbe. Tuggya, maga se látná, ha elejbe akanna, le meg oszt igazá nem szakajtaná, mer olyan haszontalan, semmifű vagy inkább kóró vót a.

— *De hát semmiféle haszna sem volt? Nem szedték, gyűjtötték valamiért? Úgy hallottam, hogy sok mindenre felhasználták azt a régiek.* — Volt neki valami haszna, hát vót, vót, de nem érdemleges arrúl beszilni. Hát asszonyóp mondtá valami hasznát, talán a főzíshez vagy tán a mosáshoz csináltak véle valamit. Mondom, hogy olyan semmit érő gaz vót a, nem vót annak semmi haszna. Híszén, ha lett vóna, akkó máskínt lett vóna véle. Csak óták vóna, meg mi. Hát mondom, hogy e csak ott nőtt, nőtt, ahun nőtt, oszt semmi.

— *Pedig én úgy hallottam, itt a faluban is, hogy hasznos volt és szedték, gyűjtötték, sokféleképpen felhasználták. Biztosan tetszik erről tudni valamit.* — A buta falusiak mindent beszilnek össze-vissza, nem köll aszt elhinni. Aki magának aszondta, hogy hasznos, valamit is írós vót az a vasfű, hát akkó fantáziáját. Mer hát vót, persze hogy vót, hogy szettik, meg erőködtek véle, de hát a nem számos. Tuggya a káposzta elteviskor tettek a hordóba, meg mán aki tett el, hát az ugorka mellé tett belőle üvegbe, hogy had savanyoggyon, meg hogy erősen megmaradgyon, egybe, kemínyen. De hát abban is nem ez a vasfű vót a linyeg, hanem másfélék, meggylevíl, de főleg szőlő. Olyan íretlen, egres, meg a levele is. A savanyított, nem ez a gaz, ezt csak úgy megszokásból rakta bele, aki belerakta. Szóval hát erre vót jó úgy, ahogy. Erre tínyleg használták, de hát mondom, hogy nem számos ez az egísz.

— *De azt is hallottam, hogy teának is használták. Arról nem tetszik tudni?* — Lehet, hogy annak is használták, de hát nem emlékszek rá. Tán a nagyanyám, ha hasznáta. De hogy minek, mikó ott vót a jó tea, de asse ittuk. Nem

teázott itt senki se, tán csak az az egy-kít följobbvaló, meg az olyan kisasszony-filik. De azok biztosan nem ebből a kóróbul csináták a teájokat. Aszt biszton mondhatom. Mán az én gyerekkoromba is a kínai tea járta, ahun járta. Úgy árulták a bótban, hát onnan származott.

— *Talán nem is azért készítettek vassfűből teát, hogy azt igyák ételként, hanem valami más okból; nem itták gyógyítás végett?* — No lássa-e, e lehetséges, mert a níp most is, de rígen még jobban, a nincs miatt is, mindent összeivott, összeevett. Hát könnyen ráfanyalodhattak erre a vassfűre is, ha valamit láttak benne. De szerintem e se vót valami nagy dolog, nem olyan, hogy tunni kéne rúla.

— *Már pedig nagyon is kellene, mert sokan azt mondják, hogy ez a vassfű fontos gyógyszer és bizony sokan fogyasztották teának, meg másként is, ha betegek voltak. Tessék csak visszaemlékezni, hátha erről is tetszene tudni mondani valamit, hiszen már eddig is milyen sokat tetszett mondani erről a haszontalan vassfűről.* — Hát mondom, hogy hasznáták hát, de hát csak úgy a nípek, mindenféle tudás nélkül. Monták, hogy a látat is lohasztya, meg hogy ha a más puffadásba van, meg effiliket. Ezekbe bizony csak szették, jó monggya, hogy gyűjtöttik. Száritották, oszt úgy főztek belőle teát. Ha jól megemlíkszek, hát még ín is ittam gyerekkoromba. Úgy atta az idesanyám, amikó fúvódásom vót, oszt minden megát bennem. Az olyasmi akkó olyan betegség vót, mint mostanába az influenza, gyűtt oszt uralkodott erősen, de oszt ment is el. Nem úgy, mint tuggya vót az a spanyol, hát a más vót, a csúnyán kikkészítette a nípet. No lássa, annak nem csináták teát a vassfűből meg minden kócbul. Ezt a vassfűvet csak olyan rigi betegségekre csináták, itatták a rigiek, amék úgyis emút vóna magátúl, ha kihát a szervezetbű. De hát aszt akkó nem így látták, hittek a babonáságba, oszt itták, kentik, húszták, nyúszták az embert az effilikke.

— *Dehát csak volt abban valami, hiszen még az orvosok is rendelték és a patikában is árulták.* — Aszt mán igazán nem tudom, de lehet. Mer abba az időbe az orvos is más vót. Hát nem is vót, oszt ha vót is, hát nem szalatt hozzá a níp minden pillanatba, ha vót baja, ha nem, mer hogy beteg. Tuggya, aki beteg, a fekszik oszt nem szaladgál. Az orvost akkoriba nem a kereste vagy hittá, aki beteg vót, hanem a hozzátartozók, a gyerekei, ha má odáig vót, mert különben megszóták vóna, ha meghal. Arra nem emlékszek, hogy orvos rendelt vóna ilyen fűvet, vagy ajánlotta vóna. Gondolom inkább betiltotta vóna, ha tuggya, hogy hasznáják, mert az orvosok az illet mindig kifogásolták, tiltották oszt nem szivleltik. Lássa a patikába mán egy kicsit más vót a helyzet, tényleg ott vót ez a fű, ez a vassfű. Mán onnan tudom, az itteni patikus is megvette níha a gyerekektű, ha monta nekik, hogy hozzanak néki. Hát biztosan azé hozatott belüle, hogy elatta vagy csinát véle valamit.

— *Na tetszik látni milyen szépen emlékszik mindenre. Igazán sokat tetszett már eddig is elmondani erről a vassfűről. Úgy gondolom, hogy még többet is tetszik tudni róla, például azt, hogy nem mondták-e róla furcsaságokat, nem mondták-e például azt róla, hogy zárat lehet vele nyitni?* — Hát ami igaz, az igaz, hallottam effélét, akko se hittem egy vonást se belüle. Mer aszt beszílték, de hát csak akkó is má az öregek az ín gyerekkoromba, hogy az igazán erős emberek, akik össze tuggyák törni a patkót, meg le tuggyák ütni a lakatot egybűl, meg efféléket tunnak végbe vinni, azoknak ez a vassfűvük van. De hát ez olyam merő kípzelgis lehetett, nem láttá aszt senki, csak úgy beszíltik a nípek, oszt ez is tett hozzá egy kicsit, meg a másik is, oszt ez gyűtt ki belüle.

— *Mi jött ki belőle? Hát igazán nem képzelhető el az, hogy egy ilyen csodás erejű fű létezhessen?* — Eképzni elehet, ippen aszt mondom. De a kípzelgis az csak kípzelgis. Mintahogy az ebbe az egisz kérdésbe a, hogy oszt a fűvet úgy tartották akinek vót, hogy belevágta vagy belevarrta vagy mi a tenyeribe. Hát eszt má asztán igazán nem lehet ehinni, mer ugi ha akárhogy is szerkeszti bele a tenyeribe az illető ezt a vassfűvet a fáj, a romlik, a begennyed meg mi,

avval a kézze igazán nem lehet lakatot lecsavarni, meg ahogy monták, bikót levenni a lú lábárú, zárat feltörni meg effélék. Aho erő köllött, a kéz nyomása, ereje, a meg sebesen, fájdosan e se kipzelhető. Hát errú csak ennyit.

— *Pedig ez a része engem nagyon érdekel a dolognak. Nem hiszem, hogy a vasfú tenyérbevarrása akadályozta volna azt, akinek volt varázsfüve, hogy zárat nyisson, béklyót, bilincset törjön, mert az ilyen ember nagyon erős, nagyon ellenálló lehetett. Igaza lehet bátyámnak abban, hogy a tenyérbehelyezés fájdalmas lehetett, hogy nem minden ember tudta volna megcsinálni, de éppen ez jelentheti azt, hogy aki mégis megcsinálta az erős, fájdalmat nem ismerő ember lehetett, képes arra, hogy zárat nyisson, béklyót törjön. Ehhez mit tetszik szólni?* — Nem szólok in semmit, mer hát az ilyen ember, ha vót egyáltalán, akkó nem is rendes ember vót. Így tutták eszt a rigi öregek is. Mán ez abbú is kitetszett, hogy megszerezte eszt a füvet. Mer nem ám eszt a mindenütt ott található vasfüvet kellett ehe megszerezni, hanem ennek a fajtáját. Mindenfilít montak arrú, hogy milyen. Idesapámtúl hallottam egysze, hogy három ága nőtt ki annak egy helyrül, oszt a színe is más vót, éjjel vagy jobban mondva hajnalt szikrázott vagy mi, tündökölt, szóval nem ez a közönsíges gaz vót a. De még a hagyján, hanem a, hogy ritka vót a nagyon, itten a mi határunkon nem is lítezett, de még rigen se, mert aszt monták rúla az apáink sorra. In úgy gondolom, hogy egy nagy hazugság vót az egisz, a jó níp bevette, mer hogy olyan lóközők, zsványok terjesztették aszt leginkább. Azoknak kellett ez a fú, oszt jött nékiek jól, ha kiraboltak valamit, mert kinyitották véle a lakatot meg zárt vagy oszt még inkább ha elfogták úköt oszt bilincsbe vélek. No, oszt állítólag a bilincset is meg még akkó láncóták inkább, evvel levettük magukró, oszt illa berek itt ne keress! No, de furlang van ebbe, mer ilyen nincsen, e csak mese, a betyárok tanáták ki, hogy féjjenek tőlük a csendörök, meg a níp is, mer hát nem tuggyák úköt elfogni, oszt ha ellenekre tesznek hát megfizetik. Szóval csak aszt mondom, hogy hazugság e mind ety szálíg, hiszi a picí, aki hiszi. Mán nem is törődik véle senki, mer hát mindenki tuggya, hogy nincsen ilyen fú, meg oszt aszt is, hogy akit elfognak oszt börtönbe vetik, a lehet akármilyen erős, meg minden, a nem tud megszabadulni. E csak olyan remínykedő dolog vót rigen, oszt mára má lása, senki se tud rúla, mer hogy nem is vót az igaz.

— *Hát tetszik látni, hogy mégis csak tudnak róla ma is. Például bátyám igazán sokat tud erről a vasfúról, de hát én is egy keveset. De szeretnék még többet tudni róla és azért kérdezem tovább. Biztosan tetszik emlékezni rá, hogy miként, hogyan találta meg hát azt a ritka, nem mindenütt meglevő vasfüvet az, aki kereste?* — Hát erre máni igazán nem emlíkszek, mert hát errú nem is hallottam, meg hát az ilyesmi igen ritka dolog lehetett, mer az biztos, hogy akár hiszem, akár nem, hogy vót-i ilyen vasfú vagy se, a bisztos, hogy ha vót hát csak igen kis számba. Ety bisztos eszt magamtúl is tudhatom, hogy nem minden ember kereste eszt a füvet, hanem csak a, akinek kényszere vót rá oszt kirtartása is a keresíshe meg etőkiltísge a megtaláláshoz, hogy ne mongyam aztán a tenyere főmetszísihe meg minden. Szóva ez egy ritka madár vót, aki hát osztán vígül is csak megirdemölte, hogy megtanáta a vasfüvet, ha megtanáta. Osztan még úgy gondolom, hogy mígis vót ebbe az egiszbe valami, hát úgy vót az rendgyín, hogy hálás lehetett az illetőnek ez a főtanát vasfú. Bisztos erősítette meg minden. Köllött, hogy tudományt aggyon nékie, mer hogy anélkül csak gaz vót a, semmi más, avva tudomány níkú ugyan semmire se ment vóna. No persze ez a tudomány más vót mint a maji, nem egyezett az evve a majiva. Aszt nem lehetett tanuni, mint a mostanit a sok-sok iskolákba meg könyvekbül meg minden, hanem aszt kaptá, szereszte az illető az apjátúl, a jóindulatú tudós emberektú, meg ezek a csodaszerek is, mint hát ez a vasfú is, adták neki. Olyan titkos lehetett a, nem beszíték rúla, nem hencgetek véle, csak látszott az életeken meg azon, hogy mit hogyan csinátak, intésztek az időjárásá, az állatta, a többi emberre. Az időjárás nagy dolog vót akkoriba, mer a szabadba íltek in-

kább, oszt a til a hideg vót, a nyár meg meleg, sok vót a vihar, az áradás, a jó is vót, de inkább rossz, a sok víztű a sok-sok szúnyog meg minden. Az állat meg vad vót, ismerni köllött a természetit, lehet mondani hogy az akarattyát, mer bizony a döntő vót. Ha megvadút oszt megindút a gulya, hát nízhetött utánna a pásztor, ha nem vót kípessige megtírteni, de hát gondójon csak a bikákra, azok osztán igazán veszélyesek vótak, oszt ott vót még akkó a sok kártékony-ság is, a farkas például, meg róka, de hát a vidra is sok kárt csinát, oszt ott vótak a veszett állatok, mer a kutyák terjesztették tán vagy hogy, de az a helyzet, hogy mindefféle állat megveszhetött oszt a vót csak a nagy veszedelem, aszt ember majd má nem is írta. Mán én se, mer ami igaz az igaz, biz má én se ítem, apámtú meg még öregebbektú hallottam, nagyapámtú, meg a bátyámtú is, már úgy írtöm, hogy nagybátyámtú, a meg ippen pásztor vót. No, szóval ez a vasfű úgy gyün ide, hogy ez is tudományt adott annak aki fótánata. Ha más tudományt nem, hát aszt, hogy hogyan is köll hasznáni, aszt biztosan.

— *De hogyan találta meg a vasfüvet, aki kereste, aztán végül is hogy használta?* — Nemigen tudom in eszt, de tán valónak gondolom, de a meg körülmi-nyes lett vóna előkotorászni onnan-ahunna, amikő éppen kellett. Na meg hát szárahatott is a, oszt akkó meg tört, hát e miatt is hihetetlen ez az egisz. Mer a, hogy mongyák, mongyák, még semmi, attú még a lehet máskint is.

— *A csökmei sárkányhúzásról tetszett-e hallani?* — Hallottam hát, de aszondom az igazgató úrnak, hogy jó hogy nékem célzott véle, oszt itt Furtán, nem pedig Csökmón, mer bizony csak futnia kellene, ha elvinné egyáltalán szárazon. Hát lássa az is egy nagy csúfság, hazugság, az egisz csak arra jó, hogy a csökmeijeket törje túle a nyavalya. Hát nagy gazember vót az a Csuba a biztos, de csak kitolás vót az egisz, akárhogy is nizzük, család osz kész, akkő amikő esett se vót irdemes véle foglalkozni, máma meg má ippensíggel a, hanni a fenébe. Csak aszt mutatya, hogy milyen buta is vót a níp, hogy lehetett a falhó állítani, hát aszt nehiz elviselni még máma is belüle.

— *Pedig itt Furtán is élt egy furfangos ember, aki meg a székelyudvarhelyeket szedte rá, méghozzá a vasfúvel, nem hallott róla valamit bátyám, nem tudná megmondani a nevét?* — Nemigen írtöm, hogy mirű is van szó, mer hát furfangos ember, hát a van, meg vót elég itt is meg másutt is, de hát hogy, hogy is tetszett mondani, hogy hun vót vagy mi vót vile? — *Székelyudvarhelyen, Erdélyben, úgy 1885—1886-ban.* — Nem tudok in errű semmit, de semmit, de még más se a biztos, oszt mi csinát ez a furta koma, ha csinát, tessik má mondani, ha tuggyam. — *Azt olvastam róla, hogy Székelyudvarhelyen felajánlotta a vasfüvet megvétele, mégpedig úgy, hogy szövetkezetet szervezett a vételár összeadására. 2000 Ft-ért akarta eladni a székelyeknek a vasfüvet, hogy kincset keressenek vele. De nem lett belőle semmi, mert a csalót leleplezték és nagy pör lett a dologból. Tényleg nem tetszik tudni semmit se erről a furta emberről?* — Hát nagy tekergő lehetett a szent, azok az erdélyiek meg nagy marhák, a má biztos. Az a jó ebbe az egiszbe, hogy vülekedem, e se igaz. Mán csak azír se, mer a furta ember e nem ment vóna olyan messzire, a ki se húsza a lábát a falubó, a másik meg a, hogy ugyan hunna lett vóna néki vasfüve, de meg hát mit tultak azok ott, a messzibe a vasfűrű, hogy megvegyik oszt kincset keresnének véle. Nem hallottam in errű sem semmit, de más se. De hát má milyen nagy csúfság lenne a még most is erre a falura, hogy ilyen tekergő ílt benne meg, hogy eszt csinát. Míg jó, hogy óvasni tetszett, mer a megint más, mint ha beszílik. Óvasni mindent lehet, csak el is kéne hinni, a meg megint más. Ez a vasfű is hát mit nem vált ki. Hej, nagy szígyen vóna az a falura, ha igaz vóna. Mán vilem is, hogy mér tetszett az imént a csökmei sárkányhúzásrú kirdezni. Ez is valami efféle kitalálás, a mi kárunkra, szígyenünkre. Szóva nincsen ezen mit kereskenni, mer emondanám, ha tunnám, de nincs mit, mer merő egy kitalálás ez is. Oszt egyáltalán mi lött ezze a furtajiva, ha má óvasni tetszett rúla?

— *Arról, hogy mi lett vele, hogy volt, mint volt ez az ügy, nem tudok sem-*

mit sem, mert nem írtak róla bővebben az akkori újságok. Ezért kérdeztem bátyámat, hogy hátha többet tudna erről, mint az újságokból én, vagy bárki más is. — Nem tudok in semmit, de nem is akarok, család, szemfínyvesztis ez az egész.”¹¹⁴

A Magyarhomorogon 1902-ben született, de több mint ötven éve Furtán élő Fülöp Balázsné született Kiss Margit kevésbé kétkedő. Sajátos környezetben, a furtaí Öregek Napközi Otthonában látogattam meg és kérdeztem ki a vasfű-hagyományok felől. Napközis társai, hasonló korú asszonyok és férfiak kétkedő közbeszólásaikkal többször kifejezésre juttatták, hogy a vasfű majd teljesen ismeretlen előttük és hogy varázsszer voltáról éppenséggel nem tudnak, de ha tudnának se hinnék, s nem tulajdonítanak neki jelentőséget. Fülöp Balázsné elmondta, hogy „bizony gyerekkoromban, úgy 1910-be e vagy 12-be, mindenképpen az első háború előtt, Szomojamban többedmagammal láttam egy ottani embert, akinek vasfű volt behúzva a bal tenyeribe, aztán egy érintésére kinyílt neki a bezárt lakat. Mindenki csodálta és nem akart hinni a szemének, de hát ez valóság volt, az ember többször is megcsinálta. Aztán nagy unszolásra a kezét is megmutatta, én is láttam. Arra emlékszem, hogy tényleg volt valami a tenyerében, valami feketés vonal féle. Jól emlékszem rá, már csak azért is, mert többször elmondtam már ezt, ahol nem akarták elhinni a dolgot. Hogy hogyan tette bele a kezébe a vasfüvet azt nem tudom, de világosan láttam és ma is jól emlékszem rá, hogy benne volt, bele volt nőve a tenyerébe. Azt se tudom persze, hogy vasfű volt-e vagy valami más. A vasfüvet ismerem, édesanyám is használta teának, meg savanyításhoz is, de hát, hogy tényleg az volt-e a szomaajomi ember tenyerében vagy sem, azt nem tudhatom. Az biztos, hogy azt mondta, hogy vasfű. Mert hát ott ingerkedtek vele. Nem akarták elhinni, amit láttak aztán azért. Az ember meg nemigen híresztelte, el szeretette volna hallgatni az egészet, csak hát olyan helyzetbe került, hogy nem titkolózhatott.”¹¹⁵

Ezekhez hasonló részletességű, összefüggő véleményeket sehol sem sikerült megismernem, csupán apró, elszórt, sokszor nem is összefüggő adatokat tudtam gyűjteni. Ezekre a szórványadatokra csak utalni fogok. Mind a fenti beszélgetésben foglaltak, mind pedig a szórványadatok alapján a sárréti vasfű-hagyományokat a következőkben foglalom össze.

A vasfüvet ma már alig ismerik a Sárréten, a nevét se nagyon tudják. Bajomban kórónak, Füzesgyarmaton „kisgaznak”, Komádiban „olyan árokparti gaznak”, Berettyószentmártonban gyomnak, Furtán „olyan kisvirágú fűnek”, Nagyrábén tehéngaznak, Bihartordán keserűfűnek, Darvason kecskekórónak stb. mondták.¹¹⁶ Általában gyomnövénynek tartják és sehol különösebb gondot nem fordítanak rá. Sárrétudvariban, Bajomban, Berettyószentmártonban és Zsadányban hallottam olyan vélekedést, hogy a vasfű egyre inkább fogyóban van, hogy egyre ritkább és hogy régen — ez a múlt század végére vonatkozik — több volt belőle.¹¹⁷ Az elmondottakból arra lehet következtetni, hogy az ármentesítés, a Sárrét lecsapolása előtti időkben még több vasfű volt és általánosan ismerték. Ma elvéve szedik a virágját, virágos ágát, szárítják és gyógynövényként (tea) használják. Akik szedik és teát csinálnak belőle, gyomorfájás ra, hogy korábban többen szedték gyógynövényként és használták. Tudnak ar-ellen isszák, de általános erősítőnek is mondják.¹¹⁸ Több helyen emlékeznek arról is, hogy régebben gyógyszertárakban is lehetett kapni. Hasonlóan kevesen ismerik és használják, mint fűszernövényt is. Arra nézve, hogy káposztasava-

114 Timaffy László: Szigetközi krónika, i. m. 255.

115 R(agyás) Juhász János, szül.: 1879. Furta, Szabadság u. 76. 1971.

116 Fülöp Balázsné szül. Kiss Margit. Szül.: 1902. Furta, Öregek Napközi Otthona. 1980.

117 Vö.: Miklya Jenő—Szabó Ferenc: (szerk.): Szeghalom. Történelmi, néprajzi és földrajzi tanulmányok. Szeghalom, 1979.

118 Bajom, Berettyószentmárton, Sárrétudvari, Zsadány. Saját gyűjtés 1970—1978.

nyitásnál használták a századforduló táján, Bajomtól, Biharbordáról és Vésztőről szereztem adatokat.¹¹⁹ Sokkal többen tudnak arról, hogy ugorkaeltevéshez is használták, sőt Magyarhomorogon, Mezőgyánban, Újirázon, Toldon ma is vannak, akik használják.¹²⁰ Körösnagyharsányból tudom, hogy a nagyváradi piacokra rendszeresen hordott savanyú káposztába mindig tettek vasfüvet is, mint ahogy azt is hallottam, hogy a városon (Nagyvárad) árult gyalult tök ízesítésére is használták, a századforduló körül.¹²¹

Általános az a vélemény, hogy a *vasfüvet* nem annyira savanyítás miatt, mint inkább azért használják, mert keményen tartja az ugorkát, nem engedi megpuhulni, ropogós marad. Egyetlen helyen hallottam arról, hogy télen forralt bor készítésénél, más fűszerekkel együtt, a *vasfüvet* is használták és ugyancsak egy helyen arról tájékoztattak, hogy a századfordulón, de talán még a két világháború között is, sonkapácoláshoz is használták.¹²² Berettyóújfaluban hallottam, hogy köhögés elleni cukorkakészítéshez is szedték, szárították és szállították régen Békéscsabára a *Réthy-féle* cukorkagyárba, a híres gyógycukorka készítéséhez.¹²³ Ez azonban nem valószínű, tévedés lehet, mert a Réthy-féle *pemetefűcukorka* pemetefűből (Marrubium vulgare) készült és vált híressé.¹²⁴ A növénytévesztés ebben az esetben nem nehéz. A pemetefű legelőink, a Sárrét közismert növénye is, régtől ismert gyógynövény, amit bizonyára ugyanazok, azonos helyekről szedtek a vasfüvel együtt. A tévesztésben az is közrejátszhatott, hogy a híres békéscsabai *Réthy-patika*, amiből a cukorkagyár is kinőtt, *vasfüvet* is vásárolhatott és tarthatott, hasonlóan a korábban említett sárréti, illetve környékbeli patikákhoz. Komádiiban és Darvason hallottam, hogy *ínségteának* szedték, amikor valódi teát nem lehetett kapni. A második világháború alatt állítólag *planta teát* készítettek belőle más növényekkel és növényrészekkel való keveréssel. Ezt a *planta teát* boltokban lehetett venni, kicsomagolva árusították. Arról is hallottam — Zsadányban —, hogy az itt termő gyenge minőségű fehér bort „erősítették” vele. Titokban persze. Belepréselték vagy beletaposták a szőlőbe. A bornak kesernyés ízt, „erőt” adott.¹²⁵

A *vasfű varázsszer* voltáról, a hozzáfűződő hiedelmekről pedig ma már még ennyit sem tudnak. Amit idevonatkozóan megtudhattam, azt kizárólag öregek-től, sőt a legöregebb korosztály tagjaitól gyűjthettem össze. Ismételten meg kívánom jegyezni, hogy az a pár idős adatközlő, aki egyáltalán emlékezett valamire és hajlandó volt beszélni a *vasfűről*, mint varázsszerről, kellenetlenül, kételkedve, elhárítva maguktól mindenféle személyes kötődést, mondták el azt a keveset, amit elmondtak. Némelyik adatközlőm elbeszélése alapján valószínűnek látszik, hogy a *vasfű* történetében a nagy változást, a háttérbeszorulást, a múlt század derekán megkezdett lecsapolás, ármentesítés okozta. Az ármentesítés megváltoztatta a talajviszonyokat, a földhasználatot, szélesedett a művelésbe vont földterületek nagysága, fokozódott az utak, partok rendezése, ami először a *vasfű* (és sok más vadnövény) mennyiségi változását okozta, majd a felhasználását is csökkentette.¹²⁶ A mennyiségi változás, a felhasználási csökkenés, a

119 Bajom, Darvas, Szerep, Vésztő. Saját gyűjtés. 1970—1978.

120 Magyarhomorog, Mezőgyán, Újiráz, Told. Saját gyűjtés. 1970—1978.

121 Körösnagyharsány. Saját gyűjtés. 1970—1978.

122 Körösnagyharsány. Saját gyűjtés. 1970—1978.

123 Berettyóújfalu. Saját gyűjtés. 1970—1978.

124 A békéscsabai Sas Gyógyszertár 1817-ben Hamaliák nevű gyógyszerész alapította. Id. Réthy Béla 1911-ben vette át a vezetését. A Réthy-féle cukorgyár 1892-ben alakult. Mind a cukorgyár, mind a gyógyszertár id. Réthy Béla fiai, Béla és Károly, mindketten gyógyszerészek, virágoztatták fel. Mind a gyógyszertárban, mind a cukorgyárban sok, a Dél-Alföldről származó gyógynövényt használtak fel.

125 Réthy-féle pemetefűcukorka, lásd az előző jegyzetet. — Komádi, Darvas. Saját gyűjtés. 1970—1978.

126 Bajom, Sárrétudvari, Zsadány.

művelődésben bekövetkezett fejlődés, ami többek között az egészségügy egyre fokozódó megszervezésében, a gyógyászatban az orvos és a gyógyszerész szerepének átalakulásában és megnövekedésében mutatkozott meg, a *vasfű* majd teljes elfeledéséhez vezetett. Ez az elfeledés természetesen a hagyományra is vonatkozott. *Bosnyák Sándor* Kistelken például úgy gyűjtötte *vasfű-történetét*, hogy a zárnyító fű nevét, *vasfű*, ki se ejtették.¹²⁷ Hasonlóan járt *Kakas Zoltán* is Felső-Háromszéken. Adatközlői a *vasfüvet* nem ismerték, ott „*nagyerejűfűről*” beszéltek.¹²⁸ A Sárreuten is mindjobban kibontakozó tőkés gazdálkodás, és a vele járó polgáriasodás (amelynek bennünket érdeklő vetületei a korszerű közigazgatás megszervezése, a közbiztonság fokozása, a közlekedés és vele kapcsolatosan a kereskedelem fejlődése voltak) nemcsak a *vasfünek*, mint gyógynövénynek és mint fűszernövénynek csökkentette a jelentőségét, hanem felszámolta, elfeledtette a hozzáfűződő hiedelmeket, hagyományokat is.

Az általános háttérbeszorulás, feledés mellett egyetlen motívum él a régihez viszonyítva hasonló színvonalon; a *vasfű* varázsszer volta, kapcsolatban a letűnt betyárvilággal. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert szinte teljesen feledésbe merült a árreuten a *táltos* alakja, azé a népmesei hősé, aki a néphit szerint természetfeletti erővel rendelkezik, mint ilyen eszközül, mintegy kellékként használta a *vasfüvet* is. A *Szűcs Sándor* által oly sokszor és oly sokoldalúan bemutatott sárreuti *táltosok* nemcsak a valóságból, hanem a néphitből is eltűntek.¹²⁹ Jellemző és a *vasfű-hiedelmek* jelentőségének csökkenését látom abban is, hogy újabban felbukkant az a variáns is, hogy a *vasfüvet* az ördög teremtette. Aki megszerzi, azzal az ördög rendelkezik. Ezt az adatot különben éppen Berettyóújfaluból gyűjtötte *Sándor Mihályné*.¹³⁰

A *vasfűhöz* kapcsolódó sárreuti néphit erőteljes regresszióját mutatja az a mozzanat is, hogy ma, amikor a *zárnyító vasfű* mondája még él és meglehetősen széles körben ismert, birtokosa már nem tartozik bele a tudománnyal bíró, a tudós, a rendkívüli, a természetfeletti erővel rendelkező népi hősök körébe. Hanem a szűkkörű hétköznapi keretei közé szorulva a tekergők, a mihasznák, a betyárok, a csalók, szélhámosok színvonalára süllyedt. Egyik adatközlőm erre a folyamatra vonatkozóan igen érdekesen nyilatkozott. Azt mondta, hogy „az a betyárilet is olyan vót, amilyen, nem tuggya aszt senki, nohát e van evve a *vasfüve* is. Ha bevágta vagy fűszte is a markába, hát benne vót, oszt úgy ílt vele, de inkább a vót a akkó is, hogy írtak errű, oszt óvasták szíltibe-hosszába, mer írdekes vót, asztán továbbmonták. A vígin má aszt se tutták, hogy mit beszélnek, csak monták tovább a dógot. A betyárokka mindenki rokonszenvezett, azírt is írtak rüluk annyit még má mostan is, nem hogy rígen. Na, osztán innen van ez a nagy hír errű a *vasfűrű*. Ín is óvastam má errű, oszt akár hittem, akár nem, hát úgy vót, amit sokszó mondanak hát a lesz az igaz. Errű a *vasfűrű* is má annyit beszéltek a nípek, meg írtak a könyvek, újságok, hogy valóság lött. Ín is aszondom má, hogy úgy vót, úgy hát, csak a is szent, hogy ín soha iltemben nem láttam tenyerbe tett *vasfüvet*, meg avval berhelő atyábit. De mondom, hogy ín is óvastam, de ne gondója ám, hogy valami írka-firkába, nem, nem bizony, ha-

127 *Varga Gyula*: A sárreuti gazdálkodás. Takács Lajos, Orosz István, Szabó Ferenc és Bellon Tibor korreferátumával. *Dankó Imre* (szerk.): A Sárreut hagyományos életmódja. A „Sárreuti Napok 1974” keretében, május 21-én, Püspökladányban tartott Néprajzi Tudományos ülészak anyaga. A Ladányi Híradó különszáma. (Püspökladány, 1974) 46–78. — Vö.: *Csorba Csaba*: A régi Sárreut világa. (Bibliográfia) (Békéscsaba, 1974)

128 *Bosnyák Sándor*: Kisteleki mondák. Folklor Archívum 1. (1973) 86.

129 *Kakas Zoltán*: A „nagyerejű-fű” a Felső-háromszéki néphitben. Folklor Archívum 1. (1973) 91–97.

130 *Szűcs Sándor*: Táltosok és boszorkányok a Nagysárreuten. Ethnographia XLVI. (1935) 39–48.; Nagysárreuti babonák és mendemondák az elásott kincsről. Uo. XLVII. (1936) 299–304.; Időért viaskodó táltosok. Uo. LXII. (1951) 403–409.

nem rendes könyvbe, ami erről a vidikrú szót, nohát abba dosztig írtak erről is.¹³¹ Vagyis, nyilvánvalóan az irodalom visszahatásáról van szó. Valóban sokan írtak a betyárvilágról, a Sárretről úgy, hogy megemlégették a *vasfüvet*, illetve a *vasfű* példátlan szerepét, hasznát: a *zárnyítást*. Ezzel, bár a *vasfű*-hiedelmeket végeredményében fenntartották és terjesztették, a *vasfű*-hagyományokat szűk körre korlátozták és voltaképpen leépüléséhez járultak hozzá. A továbbadott *vasfű*-hiedelmek is egyszínűbbé váltak, már csak azért is, mert a *vasfű* konkrét ismerete is erősen csökkent. Ma olyan emberek serege beszél a zárnyító *vasfű*ről a Sárreten is, akik nem ismerik a *vasfüvet*, akik ezen az egyetlen — zárnyító — mozzanaton kívül semmi mást nem tudnak róla.¹³² Ezt a sajátos helyzetet elősegítette az is, hogy véleményem szerint a mondák *vasfüve*, a varázserőjű zárnyító fű, aminek a megszerzése oly titokzatos, oly nagy feladatot rótt a keresőjére, voltaképpen nem is a tulajdonképpeni *vasfű*, a *Verbena officinalis* L., hanem valamilyen képzeletbeli növény. A hagyomány bizonyára azért választotta modellül a közönséges, mindenütt megtalálható *vasfüvet*, mert gyógyfűszer, fűszernövénynek tartotta és mert olyan általános, annyira ismert volt. Vagyis a *vasfű*-hagyományok elcsökevényesedtek és nem lehet kétségünk afelől, hogy tovább fognak csökevényesedni. Ez a folyamat is nagyszerűen nyomon követi a Sárreten végbement és végbemenő gazdasági, társadalmi és kulturális átalakulást. A *vasfű*-hiedelmekben, -hagyományokban tapasztalható változás a gazdasági, társadalmi és kulturális átalakulás hú tükre.¹³³

131 Sándor Mihályné: Egy bihari parasztasszony hiedelmei. *Folklór Archívum* 4, (1976) 191.

132 Nagy Balázs, szül.: 1896. Csökmő, Kossuth u. 152. 1980.

133 Vö.: Miklya Jenő — Szabó Ferenc (szerk.): Szeghalom. i. m.

134 Voigt Vilmos: A folklór alkotások elemzése. Budapest, 1972. 152—175.; Uő.: A folklór esztétikájához. Budapest, 1972. 16—17. — Vö.: Ujváry Zoltán: Szokások, hiedelmek Csallóközből és Nyitra környékéről. *Varia folkloristica* (Debrecen, 1975) 14.

Imre Dankó

DAS EISENKRAUT (*VERBENA OFFICINALIS L.*) IN DER
VOLSÜBERLIEFERUNG VON SÁRRÉT

Das Eisenkraut (*Verbena officinalis L.*) zählt zu den schon von früher her als mythisch bekannten Pflanzen, und man verehrte es schon im klassischen Altertum. Heute wird es in der Pflanzenkundeliteratur und im Volksmund zu den Unkrautpflanzen gerechnet. In breiten Kreisen war dieses Kraut als Heilpflanze bekannt, deren Droge und Tee gegen die verschiedensten Krankheiten verwendet wurden. Durch ihren Gehalt an Salz und ihren salzigen Geschmack als Salzersatz zu dienen, gehörte zu den bekanntesten Eigenschaften dieser Pflanze. Aus diesem Grunde wurde das Eisenkraut in salzarmen Diäten und als Speisewürze eingesetzt. Früher zählte man das Eisenkraut auch zu den amtlichen Heilpflanzen; es wurde auch in Apotheken gehandelt. Über all dies hinaus ist seine Wunderwirkung bekannt. Und so weiss auch die ungarische Volksüberlieferung viel davon zu berichten, dass das Eisenkraut Schlösser öffnet, Unverwundbarkeit und Schutz liefern kann, Aufgrund des Vorkommens und der Häufigkeit dieser Überlieferungen hat es den anschein, als ob sich die Überlieferungen von der Eigenschaft des Eisenkrautes, Schlösser zu öffnen und Schutz zu bieten, vor allem in der Nachbarschaft feuchter Gegenden, besonders in den Moorebenen Ungarns verbreitet haben: wie in Taktaköz oder Sárret. (Die vorliegende Studie beruft sich hier auf die Schriften von Pál Osváth, Sándor Szűcs und Lajos Szabó.)

Unter Zuhilfenahme alter und neuer Pflanzenkundeliteratur gibt der Verfasser hier als erstes eine Beschreibung des Eisenkrautes, um danach anhand von Angaben aus Sárret (Ungar, Bezirk Hajdú-Bihar) die noch bis in unsere Tage lebendige Welt des Aberglaubens vorzustellen. Von dem Vermögen des Eisenkrautes, Schlösser zu öffnen und Schutz zu bieten, schreibt er einerseits aufgrund von Angaben aus der ethnologischen Fachliteratur und andererseits aufgrund eigener Sammlungen in Sárret. Durch eine Systematisierung der Angaben ist der Verfasser bemüht, ein umfassendes Bild dieser Überlieferung zu vermitteln. Darüber hinaus gibt er auch die Feststellung, dass die Überlieferung im Begriff ist, sich stark zu verengen, zu verschwinden und an Farbe zu verlieren. Der Grund hierfür liegt nicht allein in den Veränderungen, die sich in der Produktion, in den gesellschaftlichen Verhältnissen und in der Lebensweise vollzogen haben, sondern auch darin, dass das Eisenkraut ausserordentlich selten geworden ist und heute kaum noch aufzufinden ist. Parallel zum Verschwinden dieser Pflanze ist auch das Wissen um sie stark zurückgegangen. Die meisten der Datenvermittler kennen das Eisenkraut nicht mehr, können es nicht identifizieren oder erkennen. Gerade daher räumt die vorliegende Studie auch die Möglichkeit ein, dass die Überlieferungen über das Eisenkraut, beziehungsweise ein Teil von ihnen auch Kenntnisse sein können, die sich in der Literatur niedergeschlagen haben.

Das Wesen dieser Überlieferungen besteht in folgendem: Die jungen Burschen, Hirten, Betyaren usw. schieben sich das Eisenkraut unter die Haut der rechten oder der linken Hand. So kann die Hand keine Fessel erdulden, und wer mit so einer Hand an ein Schloss oder eine Kette rührt, so öffnet dieses sich oder fällt herunter, und der Gefesselte ist befreit. Das in die Handfläche geschobene Eisenkraut gibt eine kräftig schwarze Rinne ab. Das Eisenkraut wurde entweder mit Hilfe einer Sacknadel unter die Haut gezogen oder die Handfläche wurde mit einem scharfen Messer aufgeschlitzt, dahinein wurde das Kraut gelegt. Dann wurde die Hand verbunden, damit die Wunde schnell heilt. Wer Eisenkraut in der Handfläche trug, der verheimlichte dies und zeigte seine Hand nicht. Meistens hielt er die Hand zur Faust geballt oder umklammerte etwas, zum Beispiel einen Stab, mit ihr. In der Überlieferung wird

auch berichtet, dass das Eisenkraut nicht unter die Haut gezogen wurde, sondern dass ein Stück Eisenkraut in der Kleidung versteckt wurde. Wer damit ein Schloss rieb, konnte dies öffnen.

Der Überlieferung nach war es sehr umständlich, sich das Eisenkraut zu beschaffen. Dies widerspricht den Aussagen, wonach das Eisenkraut eine ziemlich gewöhnliche, vielerorts vorkommende und bekannte Heilpflanze gewesen sein soll. Die Bedingungen, die notwendig waren, um sich das Eisenkraut beschaffen zu können, seine Wunderkraft wirksam werden zu lassen, die seinem Besitzer und Beschaffer Schutz verlieh, sind heute in der Überlieferung nicht mehr bekannt.